

доступная (опрошены те, кто сам изъявил желание ответить на вопросы). Объем выборки составил 1576 человек [7]. Несмотря на то, что исследование носило чисто прикладной характер и было направлено, прежде всего, на выяснение степени знакомства с новыми технологиями и практики их применения в проектно-исследовательской деятельности, в анкету были включены и некоторые вопросы более широкого плана, позволяющие судить об отношении учителей к цифровизации в целом.

Результаты показывают, что в целом «оптимистов» больше, чем «пессимистов»: почти 60 процентов учителей «полностью согласны» и «скорее согласны, чем не согласны» с утверждением: «под влиянием цифровой среды у нового поколения молодежи снимаются коммуникативные барьеры». Далее респондентам предлагалось высказать свое отношение к утверждению, что «под влиянием цифровой среды у нового поколения молодежи возрастает стремление получать как можно больше положительных эмоций». По нашим данным 55 процентов педагогов в той или иной степени («полностью согласен» и «скорее согласен, чем не согласен») разделяют данную точку зрения. В третьем высказывании утверждалось, что под влиянием цифровой среды новое поколение молодежи перестает заниматься долгосрочным планированием своей жизни. С этим полностью или частично согласно большинство респондентов, впрочем – незначительное. Наконец, на обсуждение вынесено утверждение, согласно которому под влиянием цифровой среды у нового поколения молодежи наблюдается несформированность моральных ценностей. Как показывает наше исследование, более половины педагогов в той или иной степени с данным утверждением согласны.

Исследовательская деятельность учащихся в современной педагогике рассматривается предельно широко. Образно выражаясь, можно сказать, что исследовательская деятельность учащихся – это «игольное ушко», через которое проходит караван верблюдов. С одной стороны, очевидно, что строгие критерии научности (научная новизна, самостоятельность и т.д.) едва ли могут быть применены к исследовательским работам большинства учащихся. Особенно, если речь идет о работах учащихся 5–9 классов, которые, по сути, только знакомятся с азами научно-исследовательской деятельности. С другой стороны, существует угроза, что практика снижения требований к исследовательской работе учащихся (под любым, даже самым благовидным, предлогом) может способствовать деформации взглядов на исследовательскую деятельность самих учителей. Кроме того, существует опасность, что снисходительность учителей в данном вопросе может способствовать формированию у учащихся искаженного представления о том, что же на самом деле представляют собой научная и исследовательская деятельность.

Прекрасной иллюстрацией широты взглядов педагогов на исследовательскую деятельность учащихся оказывается оценка учителями презентаций в PowerPoint, выполненных учениками. Каждый пятый (21,1 %) педагог считает, что простого выполнения презентации в данной программе уже достаточно для того, чтобы рассматривать работу учащихся как исследовательскую. Наименее снисходительными оказываются учителя со стажем более 20 лет (17,1 %). В группе самых молодых учителей ситуация противоположная: с одной стороны, среди них наибольший процент тех, кто готов любые презентации рассматривать как проявления исследовательской работы (26,1 %), а с другой стороны, среди них наименьший процент тех, кто считает, что презентация является всего лишь технической работой, лишенной исследовательского компонента (15,2 %). Среди учителей-математиков таковых 18,6 %, среди преподавателей естественнонаучных дисциплин – 17,3 %, а среди учителей, преподающих гуманитарные предметы, доля столь снисходительных составляет 19,8 %. Собственный опыт исследовательской деятельности учителей практически не оказывает влияния на то, с какой меркой следует подходить к оцениванию исследовательской деятельности учеников.

Этой деятельности в российской системе образования сегодня уделяется большое внимание: достаточно сказать, что, начиная со среднего звена, эта деятельность носит не факультативный, а обязательный характер. Вместе с тем, именно «обязательность» вызывает как недовольство, так и тихое сопротивление педагогов, усматривающих во всем этом очередную «кампанейщину», выдумку чиновников от образования, утративших связи с реальным педагогическим процессом. Результаты опроса учителей прямо указывают на то, что среди педагогов таковых не так уж мало. Почти восемь процентов педагогов убеждены в том, что «ни о какой серьезной исследовательской деятельности в школе не может быть и речи», а почти 60 процентов учителей полагают, что «исследовательская деятельность – это сложная работа и не у каждого есть к ней соответствующие способности» [8, с. 32].

Убежденных сторонников охвата исследовательской деятельностью всех без исключения учащихся, считающих, что «в современном мире навыки исследовательской деятельности необходимы каждому», оказалось всего одна треть. Наибольший процент тех, кто выступает за всеобщность и обязательность исследовательской деятельности учащихся, в Перми и Ярославле, педагоги других городов занимают более сдержанную позицию. По вопросу организации исследовательской деятельности учащихся в их собственной школе мнения педагогов разделились почти поровну: одни считают, что в их школе выстроена четкая система организации исследовательской деятельности учащихся, и почти столько же уверены в том, что в их школе исследовательская деятельность учеников – это частная инициатива отдельных учителей или просто профанация.

Основываясь на результатах исследования, можно сделать вывод, что педагогическое сообщество взвешенно и объективно оценивает риски и возможности цифровизации современного общества, видит необходимость стратегического, методического и ценностного обоснования ее осуществления.

В рамках реализации темы исследования 6–9 сентября 2021 г. был организован международный научный форум «Обучение и воспитание: опыт, традиции и трансформации (ПГПУ 1921–2021)». В число мероприятий форума вошли Междисциплинарная олимпиада для бакалавров «Профессиональная проба», направленная на формирование практических умений разрабатывать цифровые методические материалы для обеспечения исследовательской деятельности школьников; научно-практическая конференция «Цифровые технологии в образовании: от традиционной к цифровой дидактике»; научно-практическая конференция «Теория и практика гражданского и нравственного воспитания на основе культурно-исторических традиций малой родины», где обсуждались проблемы роли культурно-просветительской деятельности в формировании социокультурной среды и мировоззрения личности студентов и школьников, теоретико-методологические основы духовно-нравственного воспитания и образования в условиях цифровизации гуманистических отношений. Проведены мастер-классы «Методы и технологии формирования цифровые поликультурного пространства» и «Методы и формы цифрового проектирования и моделирования в патриотическом воспитании».

Результаты данного этапа проведенного исследования объединены в коллективную монографию «Инновационные подходы к организации проектно-исследовательской деятельности» [8]. Монография актуальна тем, что раскрывает современные подходы к проблеме цифровизации в контексте системы образования. В ней рассматриваются общетеоретические вопросы феномена цифровизации, возможности цифровых инноваций применительно к практике образовательного процесса. Анализируются аспекты и предпосылки существования специфики становления и внедрения цифровизации в образовательную практику в правовом, методическом и организационном контекстах.

В ходе исследования обосновывается гипотеза: основная стратегия формирования цифровой среды для реализации исследовательской деятельности учащихся в образовательном учреждении включает в себя создание исследовательского проектного

сообщества учителей, учеников, и родителей, определение актуальной тематики исследования в контексте школьного и прилегающего к школе социального пространства, выявление положительных и негативных смыслов этого пространства, установление реальных сообществ, способных сотрудничать со школой в этом направлении, разработке на основе исследований проектов позитивного преобразования внутришкольной и прилегающей к школе среды. Использование проектного подхода в обучении и организации внеучебной работы школы в цифровом формате дает возможность осуществить «перенос» учебных способов действия в имитационную ситуацию, создание в школе модели исследовательской и проектной работы, формирующую качественно новую внутришкольную среду.

Цифровой модели проектно-исследовательских компетенций учащихся предполагается разделить по: пропедевтическому уровню (начальное общее образование); системно-знаниевому уровню (основное общее образование); проектно-деятельностному уровню (среднее общее образование). Учебно-исследовательская и проектная деятельность обучающихся (или УИР – учебно-исследовательская работа) может быть актуализирована в рамках научного общества учащихся, либо преакселератора. Научное общество, в свою очередь, делится на секции – исследовательские кластеры, представляющие собой сообщество нескольких активных участников: подростка, мотивированного на подобную деятельность; наставника-тьютора, сопровождающего процесс выявления и развития скрытых творческих возможностей ребенка; представителя вузовской науки, выстраивающего коммуникацию с будущим студентом; родителей, заинтересованных в гибком образовании, ориентированном на социальные запросы. При разработке тем УИР может появиться необходимость обращения учеников к архивным или музейным фондам, поэтому участниками кластера могут стать работники городского архива и краеведческого музея и т.п.

Роль педагога-тьютора в исследовательской деятельности ребенка – это скрытая позиция, тьютор в отличие от учителя-предметника не контролирует УИР, но помогает подростку понять значимость процесса погружения в исследование и результатов изыскательной деятельности. Тьютор расширяет образовательное пространство тьюторанта, предоставляя ему право выбора из множества различных вариантов. Тьюторант реализует известные приемы УИР либо самостоятельно, либо при «гибком» наставничестве тьютора. Тьютор и тьюторант совместно ставят цели образовательной деятельности, и в ходе постоянного взаимодействия цель корректируется и детализируется. Закономерным итогом исследовательской деятельности должно стать публичное представление ее продукта. В образовательном учреждении создается ситуация экспертизы исследовательского продукта ученика «внешней» средой: одноклассниками, учителями, школьным сообществом, научным сообществом через выступления на конференции, в школьной печати и т.д. Принципиальным является выбор формы и уровня анализа самим обучающимся-тьюторантом [9].

Разработана модель, направленная на организацию проектной и исследовательской деятельности учащихся, является методическим конструктом, способствующим более эффективному обеспечению педагогов в организации проектных, исследовательских умений обучающихся при реализации программ дополнительного образования с применением электронного обучения и дистанционных образовательных технологий. Также разработаны программы повышения квалификации педагогов дополнительного образования «Современные технологии проектно-исследовательской деятельности в цифровой среде» и «On-line ресурсы Internet в научно-исследовательской работе школьников по истории и обществознанию». Актуальность программы заключается в необходимости повышения показателей эффективности реализации проектно-исследовательской деятельности в образовательных учреждениях. Целью обучения являлось повышение квалификации

педагогических работников образовательных организаций Пермского края в области овладения инновационными формами обучения с использованием проектно-исследовательской работы. Практической частью обучения являются: разработка рабочей программы курса дополнительного образования, направленного на формирование исследовательских умений учащихся; разработка дидактических материалов, направленных на формирование исследовательских умений учащихся; выполнение собственного исследования (консультации по исследовательской деятельности, подготовка по теме исследования, представление исследовательской работы); разработка методологического аппарата для исследований учащихся; составление методологического аппарата для исследования по возможным темам, относящимся к преподаваемым курсам.

В рамках обеспечения реализации модели проектно-исследовательского комплекса разработан Навигатор научно-исследовательской деятельности (работа над научной публикацией). В данном учебно-методическом пособии рассмотрены все основные этапы разработки и написания научной статьи: основные критерии написания научной статьи; план работы над ней (структура научной статьи); рекомендации по изложению материала. Издание адресовано бакалаврам, магистрантам, аспирантам, а также педагогам, занимающихся научно-исследовательской деятельностью. Также издано учебно-методическое пособие «Научно-исследовательская работа школьника по истории: рабочая тетрадь» [10]. В рабочей тетради рассмотрены все основные этапы разработки и написания программы научно-исследовательской работы школьника по истории. Издание адресовано учащимся старших классов, а также школьным учителям истории и студентам педагогических вузов. Для обеспечения цифровыми средствами формирования исследовательских навыков разработан комплект электронных квест-игр для учащихся общеобразовательных школ «Погружение в исследовательскую деятельность». Обучение в форме игры рассматривается как один из способов сохранения познавательной мотивации современных подростков, требующих интересных, нетрадиционных форм взаимодействия с учителями.

В результате исследования впервые была обоснована и разработана целостная цифровая модель проектно-исследовательской деятельности с учетом объективных и субъективных условий образовательной системы регионов РФ, позволяющая осуществлять разноуровневые преобразования в образовательном поле, в том числе междисциплинарные связи и социальное проектирование.

Степень внедрения – научные публикации, доклады на научных конференциях, научно-методические материалы, курсы повышения квалификации педагогов.

Результаты проведенной работы изложены в отчете, представленном в текущем году в Министерство просвещения Российской Федерации.

Выводы

Необходимым этапом формирования цифровой исследовательской среды является реформирование образовательного процесса как кластера, направленного на организацию обучения на основе преемственности ситуационных и проектных подходов. Цифровая проектная форма работы с учащимися играет большую роль в становлении учебного сотрудничества и формировании личности учащегося, способной к развитию и самостоятельному принятию решений. Для достижения проектной стратегии необходимо корректировать учебные планы, содержание учебных дисциплин и их методику преподавания путем встраивания проектных задач, ориентирующих учебные действия учащихся на применение средств и приемов не в стандартной форме, а в ситуациях, по форме и содержанию приближенных к реальным.

Основное направление работы цифрового образовательного кластера направлено на формирование культуры мышления и навыков учебно-исследовательской деятельности в учебном и внеучебном формате в проектной стратегии через проектные задачи, включенные

в методику преподавания учебных дисциплин. Работу цифрового кластера можно рассматривать на микроуровне, когда на уроках создается ситуация исследовательской работы. На мезоуровне выполняются проектные задачи. На макроуровне осуществляется междисциплинарный подход в учебном и внеучебном формате. В каждом профиле планируется функционирование проектной площадки с выходом на социокультурный кластер, а также научные общества учащихся.

Рассмотренные аспекты цифровизации не исчерпывают всего многообразия представленного феномена. И тем не менее, проведенные исследования, позволили составить целостное представление об особенностях становления и развития цифровых технологий в контексте образовательного поля современного общества. Сопоставляя выводы, сделанные с позиций социологических, педагогических и правовых программ исследования, в контексте образования можно выделить следующие факторы цифровизации:

– технологический фактор, на сегодняшний день цифровые технологии выступают как методологический инструмент организации образовательного процесса, которые должны трансформироваться в систему педагогических практик;

– темпоральный фактор, отражающий проблему «несовременности» и «несвоевременности», современного образования начала XXI века, вступающего в противоречие с повседневной практикой субъекта.

– административно - управленческий фактор, определяющий цифровые инновации по отношению к образовательному учреждению как внешний и внутренний механизм управления качеством образования;

– субъектный фактор, определяющий современную профессиональную компетентность педагога в контексте обладания цифровой грамотности.

– личностно-психологический фактор, определяющий под влиянием цифровой образовательной среды глубинные трансформации социокультурных традиций, обуславливающие психоэмоциональную специфику и ценностную ориентацию участников образовательного процесса.

Список литературы

1. Краузе А.А. Роль интеллигенции в формировании современного субъекта цифровой реальности / А.А. Краузе // Интеллигенция и мир. – Иваново, 2021. – № 3. – С. 77–89.
2. Порозов В.А. Цифровизация и интеллигенция / В.А. Порозов // Интеллигенция и интеллектуалы: генезис, формирование, развитие, деятельность : Материалы XXXI Междунар. науч.-теор. конф. – Иваново : Иванов. гос. ун-т, 2021. – С. 31–37.
3. Гиденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гиденс. – М.: Академ.проект, 2003. – 528 с.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
5. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
6. Барт Р. Мифологии / Р. Барт; пер. с фр., вступ. ст. и коммент. С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2004. – 312 с.
7. Краузе А.А. Риски и возможности социально-цифровой среды в контексте образования: философско-социологическое исследование / А.А. Краузе, А.В. Шишигин // Вестник Вятского государственного университета. – Киров, 2021. – № 3. – С. 16–26.
8. Инновационные подходы к организации проектно-исследовательской деятельности : коллектив. моногр. / А.А. Краузе, А.В. Шишигин, В.Р. Шаяхметова и др.; под общ. ред. А.А. Краузе; Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т. – Пермь, 2021. – 156 (2) с.
9. Краузе А.А. Развитие исследовательских умений учащихся : учеб. пособие. / А.А. Краузе, Л.Е. Зиновьева, В.Р. Шаяхметова; Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т. – Пермь: ПГГПУ, 2012. – 83 (1) с.

10. Шмуратко Д.В. Научно-исследовательская работа школьника по истории: рабочая тетрадь : [Электронный ресурс] / Д.В. Шмуратко, Р.Р. Абдулов; Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т. – Пермь, 2021. – 1,5 Мб – 1 электрон. опт. диск (CD ROM); 12 см.
УДК: 947.1 (575.2)

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЛЫК САЯСАТЫ.

(Кыргызтан аймагынын мисалында)

Осмонов Самарбек Жумабекович-ОшМПУ, т.и.к. E/mai: osmonovs@bk.ru

Аннотация.

Макалада колдо бар адабияттар аркылуу Кокон мамлекетинин түзүлүшүндөгү фергана өрөөнүндөгү саясий абал жана Кокон хандыгынын тарыхындагы салык тутумун, салыктарды чогултуу тартибин жана салыктардын түрлөрүн изилдөөгө берилет. Административдик регламентке ылайык салыктарды чогултуу жана алардын иши үчүн жооптуу кызмат адамдары, башчылар, феодалдар жана аксакалдар салык салуу менен алектенишкени жана феодалдар хан салыктарын ижарага алып жергиликтүү элден үстөгү менен жыйналганы айтылган. Ошондой эле салыктар жана анын түрлөрү, сатуу салыгы жана ижара кирешеси жөнүндө маалымат берилет. Ошону менен бирге кыргыздарга тиешелүү салыктар жана башка салыктар талданып изилденди. Ошондой эле, акча чогултуу, накталай акча, хан салыгы жана алар кандай салыктарды чогултуп жаткандыгын талдоо аракеттери көрүлдү.

Ачкыч сөздөр: Хандык, фергана, салык, мамлекет, зекет, кыргыз.

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

(На примере киргизского региона)

Аннотация

В статье повествуется политическое положение ферганской долины в период становления Кокандского ханства, а также о системе, истории и видах налогообложения, в том числе и механизмы сбора налогов и податей Кокандского ханства. Подробно рассказывается о лицах, ответственные за сбор налогов, назначенные в соответствии с административным регламентом правительства, о старейшинах и феодалах, которые занимались сбором налогов поверх установленных ханом норм налогообложения. О разновидностях и формах налогов, размерах арендной оплаты за продажу товаров и др. Также была попытка проанализировать систему денежных обращений, о наличных деньгах, в том числе, ханский налог, взимаемый с населения.

Ключевые слова: Ханство, фергана, налог, государство, зякят, кыргыз.

TAX POLICY OF THE KOKAND KHANATE.

(On the example of the kyrgyz region)

Annotation.

The article deals with an overview of the political situation in the Fergana Valley in the formation of the Kokand state and the tax system in the history of the Kokand Khanate, the procedure for collecting taxes and the types of taxes through the available literature. According to administrative regulations, officials responsible for the collection and administration of taxes, chiefs, feudal lords and elders were engaged in taxation, and feudal lords rented khan taxes and collected interest from the local population. The author also gives information on taxes and their types, sales tax and rental income. At the same time, taxes related to the Kyrgyz are analyzed and studied. The author tries to analyze the ways of collecting money, cash, khan taxes and what taxes they were collecting.

Keywords: Khanate, Fergana, tax, state, alms, Kyrgyz

Фергана өрөөнү Бухара хандыгынын карамагында болгон. XVIII кылымдын башында Бухара хандыгы ички карама каршылыктардын натыйжасында хандык алсыраган. Бул

кырдаалдан пайдаланып, жунгарлар Фергана өрөөнүнө кол салып, калкты талап-тоноп кетип турган. Бул жагдайлар ички күчтөрдүн биригишин жана көз карандысыз мамлекет түзүүнү талап кылган. Өрөөндөгү миң уруусунун аксакалдары чогулуп, миң уруусунун башчысы Шахрух бий Бухара хандыгынан көз карандысыз мамлекет түзүүнү чечишкен. Кокон хандыгы 1709-жылы Бухара хандыгынан бөлүнүп, Алимхан доорунда расмий түрдө көз карандысыз хандык деп жарыяланган.

Кокон хандыгы өзүнүн мамлекеттик түзүлүшү боюнча абсолюттук монархия болгон. Хан мамлекеттин башчысы болгон жана расмий түрдө чексиз укуктарга ээ болгон. Хан мамлекетти башкаруучу урууга, дин кызматкерлерине, башка уруулардын, чиновниктердин жана аскер кызматчыларынын башкаруучу касталарына таянып башкарган.

1709-1760-жылдарда саясий бийликтин башында миңдер тобу турган. Бирок алар бийликти кыргыз бийлери менен бөлүшкөн (Акбото бий, 1741-60 жылдардагы кокон-кыргыз союзу, Кубат бий, Ажы бий жана башка) [2, б.15]. Ошентип, Борбордук Азияда кийин Кокон хандыгы деп аталган жаңы мамлекет пайда болду. Төбө коргон Шахрухтун резиденциясы болуп калган.

Кокон хандыгы жаш мамлекет болгону менен мамлекеттик башкаруунун бардык чөйрөлөрүндө салык саясатын катуу жүргүзгөн. Хандыктын экономикалык жашоосу жана калктын социалдык жашоосу өлкөнүн салык саясаты менен тыгыз байланышта болгон. Кокон хандыгындагы (1709-1876) салыктар жана салык тутумдары боюнча өзүнчө изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Салыктарды жыйнаганда, соода-сатык иштеринде акча жүгүртүү товарларды башма-баш алмаштыруу менен катар эле акчага алмаштыруу кошо жүргөн, бирок, соода-сатык кокон акчалары, ошондой эле күмүш куймалары (жамбы) менен жүргөн. Пул - жез тыйындар формасында; теңге – күмүш тыйындар; Тилла – алтын тыйындар; [6, б. 117].

Кокон хандыгынын мезгилинде элдерге ар кандай түрдөгү салыктар салынган. Жер мамлекеттин эң маанилүү ээлиги жана байлыгы болгон ошол эле учурда жердин ээси хан деп эсептелинген. Ага "Хан-бул мамлекет" деген түшүнүк негизги болгон. Хан менен мамлекет бир, ошондуктан мамлекеттин казынасы хандын менчиги деп эсептелген.

Салынуучу салыктын көлөмү юридикалык жол менен аныкталган эмес. Маселени, шариат, адат укуктарына таянып, хан, аким жана бектер чечкен. Мындай система туруктуу салык салуунун ордуна башаламандыкты жараткан жана карапайым адамдарга салык салуу күчөгөн.

Кокон хандыгынын калкынан алынуучу салыктарды расмий жана атайын салыктарга бөлсө болот. Расмий салыктар: зекет, хараж, сатуу салыгы, жаныбарлар салыгы, тараза салыгы, дарыядан өтүү салыгы, туз салыгы, ондук (десятина) сыяктуу салыктар расмий салыктар болгон. Атайын салыктарга никеге туруу салыгы, мурас салыгы жана танап салыгы кирген. Орус изилдөөчүсү А.Кундун айтымында, хандыкта расмий салыктар зекет, салык, соода салыгы, тараза салыгы, дарыя салыгы, туз салыгы болгон. Р. Набиевдин изилдөөсүндө көрсөтүлгөн салыктардын түрлөрүнө жер салыгы, хан салыгы, нике акчасы, сатып алуу, бээ, саман, чай, карагай жана көмүр кирет. Кокон хандыгында аймактык акимдерге алымдарды жана салыктарды алуу укугу берилет. Кудаяр хандын убагында (1865-1875) областтардын акимдери жылына 1500000 рубль өлчөмүндө салык төлөшкөн. Салык жыйноочу жалпы элдик тилде *салык жыйноочу* деп аталган. Салыктар белгиленген өлчөмдө жана өз убагында алынышы керек болсо да, хан жана жергиликтүү башкаруучулардын каалоосу боюнча өзгөртүлгөн. Тактап айтканда, согуш аракеттери учурунда салыктардын түрү жана көлөмү көбөйгөн. Кокон хандыгы Бухара хандыгынан бөлүнгөндөн кийин, хандыктын салык тутуму жана салык формалары Бухара хандыгынын салык тутумуна негизделип тү

Зүлгөн. Бирок, салык системасы акыркы жылдары Кудаяр хандын мезгилинде олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон [8, б. 254-256].

Кыргыздар үчүн Кокон хандыгынын мамлекеттик тартибинин эң эле жек көрүндү элементи салык саясаты болгон, ал үч формада – акчалай, буюм түрүндө (натуралай) жана эмгек (иштеп берүү) түрүндө алынган. Көчмөндөрдөн алынган негизги салык - малдан алынуучу – *зекет* болгон. Анткени, көчмөн кыргыздардын негизги чарбасы мал чарбасы болгон. Зекетти хан бийлиги тарабынан дайындалган салыкчылар чогулткан.

Салыктар колунда хан тарабынан мөөр басылган жарлыгы бар куралдуу зекетчилер аркылуу жыйналган. Кээде салык жыйноо укугу алыскы аймактарда жергиликтүү бийлик ээлерине, феодалдарга берилчү (“Откуп” системасы - тиешелүү аймактан түшчү салыкты ошол жердин бай-манаптары күн мурунтан өздөрү төлөп коюп, элден салык жыйноо укугун сатып алышкан.). Салык жыйноочу зекетчилер жана бул укукту сатып алган жергиликтүүлөр хандан маяна алчу эмес. Ошондуктан алар салыкты хан бийлиги тарабынан көрсөтүлгөн көлөмдөн бир топ ашыкча жыйнашып, ашыгын өз чөнтөктөрүндө калтырышкан. Салык жыйноочулар (зекетчилер) кыргыз көчмөндөрүн ырайымсыздык менен талап-тоногон, кээде алар кедей-кембагалдардын колундагы акыркы оокатын(малын) да алып кетип турушкан. Мындай зомбулукка чыдабаган көчмөндөр, салык саясатына каршы тез-тез көтөрүлүшкө чыгып турган. Ошондуктан, хан ордосу салык жыйноо ишинде жергиликтүү кыргыз феодалдарын: уруу башчыларын өтө митайымдык менен пайдаланышкан. Жогоруда белгилегендей, хан салыктын көлөмүн гана көрсөткөн, ал эми аны жыйноону кыргыз көчмөндөрүнүн өздөрүнүн уруу башчылары, бай-манаптар ишке ашырган. Алар эреже катары салыкты көрсөтүлгөн көлөмдөн алда канча көп жыйнашкан. Ашыгын өз чөнтөктөрүнө кымырышкан. Байлык топтошкон. Ошентип, салык жыйноочулар (бай-манаптар, уруу башчылары) өздөрүнүн эле уруулаштарын талап-тоношкон. Кокон башкаруучулары мына ушундай өздөрүнө ыңгайлуу салык жыйноо ыкмасын киргизишкен. Ал кокон хандыгын эркиндикти сүйгөн көчмөн эл менен ашыкча жаңжалдарга баруудан сактаган. Жыйналуучу салыктардан сырткары кыргыздар хандыкка бийлик өкүлдөрүнүн талабы боюнча иштеп брүүгө милдеттүү болушкан: Мисалы. чеп курушкан, жол, көпүрө салышкан ж.б. «Хандын эркине баш ийбегендер» тирүүлөй жерге көмүлгөн. Акырындык менен акча рентасы тарала баштаган. Анын пайда болушу кыргыз коомундагы белгилүү социалдык-экономикалык жылыштар жөнүндө айгинелейт.

Салык орчулугунун негизги жүгү букаранын мойнунда болгон. Көптөгөн феодалдар салыктан таптакыр бошотулган же болбосо аларга болор-болбос өлчөмдө гана салык белгиленген. Мисалы алсак, хандар кыргыз феодалдарын - уруу башчыларын, даткаларды салык төлөөдөн бошотушкан. Хандын атайын грамотасы менен Алымбек датканын вакфтары, ошондой эле анын мураскерлеринин ээлиги да салык төлөөдөн бошотулган.

Кыргыз калкынын бир бөлүгү отурукташкан турмушка өтүшү жана дыйканчылык жүргүзүшүнөн улам феодалдык эзүүнүн шериктештик деген түрү пайда болгон. Уруу жерлери иш жүзүндө таандык болгон уруу башчысына кедейлер алган түшүмүнүн бир бөлүгүн берген.

Архивдик маалыматтарга таянсак салыктын 18 түрү болгон.

Салык экиге бөлүнгөн: негизги жана жардамчы (кошумча).

Харадж-дыйкандар жерди иштеткендиги үчүн натуралай төлөйт, сугат жерден алынган эгиндин түшүмүнөн 1/5, ал эми кайрак жерден 1/10 бөлүгү алынган; Танап– бакчалардан, мөмө-жемиш бактарынан, жүзүм зарлардан акчалай же жыйналган түшүмдөн натуралай алынган; Зекет– соодагерлерден, кол өнөрчүлөрдөн түшкөн пайданын 1/40 бөлүгү төлөнгөн. Зекетти ошондой эле көчмөн чарбалар да төлөгөн. Мисалы, кыргыздардын баккан малынан, 40-баш койдон 1- кой, 40-баш жылкыдан 1- жылкы, 30-ири мүйүздүү малдан 1-ири мүйүздүү мал, 5-төөдөн 1-кой төлөнгөн [5, б. 48].

Кошумча салыктардын өлчөмүн акимдер чечкен. Алсак, жайлоо пулу-жайлоону пайдалангандыгы үчүн; Кеми пулу- жеке менчик жерден өткөндүгү(өзөндөн, дарыядан кечип өткөндүгү) үчүн,. «таги жай пулу» - соода кылуу үчүн ордуна; «неках жана тарихане пулу» -

никени жана мурасты тастыктагандык үчүн; «луката пулу» - менчик ээси өлгөдөн кийин төлөнгөн; «тараза пулу» - таразаны пайдалангандыгы үчүн; «тамбаки пулу» - жерди тамеки эгүү үчүн пайдаланганына; «намак пулу» - туз өндүргөндүгү үчүн төлөнгөн.

Ошондой эле зекет сыяктуу салык Арстанбаптан, Сары-Челектен жаңак тергени үчүн жана Кызыл-Үнкүрдө мисте токойлорунда мал жайгандыгы үчүн, мөмө тергени үчүн алынган; [2, б. 174]

Кудаяр хан кошумча төмөнкүдөй салыктарды киргизген: «харадж аты» - атты пайдалангандыгы үчүн; «карагай пулу» - жыгачтан курулуш материалдарды саткандыгы үчүн; «отун пулу» - сатууга даярдалган отун үчүн; «даллал пулу» - буюмдарды сатып алууга жана сатууга далдалчылык кылгандык үчүн; «көк пулу» - жайлоону пайдалагандыгы үчүн; «суу пулу» - сууну пайдалагандыгы үчүн [3, б. 368]. Ошондой эле «кылкуйрук» деген салык киргизилип, ал согушка аттанганда ар бир түтүндөн 2 ден ат жабдыктары менен алынган [7, б. 21].

Кокон бийликтеринин элеттик кыргыздарга болгон запкысынын негизги түрү, аларды Фергана өрөөнүнүн түшүмдүү жерлеринен акырын сүрүп чыгаруу болгон. Мындай саясат айрыкча Алим хандын мезгилинен өнүккөн [4, б. 165].

1873-ж. Алык-салыктардын көбөйүшүнөн улам, эл салыктарды төлөй албай, карызга баткан. Натыйжада, кедей чарбалар зекет таап бере албастан, карызын төлөө үчүн өз уулдарын жана кыздарын бай адамдарга малай катары бергендер көп болгон [2, б. 175].

Феодалдар уруу башчылары өз пайдасына белгилеген салыктар да болгон. Мындай түрдөгү салыктар союш, чыгым, салык, журтчулук, кошумча, туяк ат, жол чыгым ж.б. аталыштар менен аталган. Алар сыртынан караганда ыктыярдуудай көрүнгөнү менен кедей малчылар үчүн милдеттүү болгон. Патриархалдык-уруучулук «өз ара жардам» салты болгондуктан кедейлер андай салыктын баарын төлөөгө аргасыз болушкан. Мындай практиканы кыргыздын адат укугу да колдогондуктан, аны төлөөдөн баш тарткандар уруу башчысына айып тарткан жана моралдык талкууга алынган.

Алык-салыктардын түрү көбөйүп, кыймыл - аракеттин дээрлик бардык түрүнө киргизилген. Мисалы. туулганданда да, өлгөндө да салык алынган. Мындай саясат элди өтө оор азапка салып койгон. Чыгыш таануучу А. Кун Кокон хандыгында “ бир гана дем алганы үчүн абага салык салынбай калганын” белгилеген [1, б. 7].

Кокон хандыгында жүргүзүлгөн салык саясатынан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот, Кокон хандыгы эки элдин орток мамлекет болуп, кыргыз бийлери башкарууда белгилүү роль ойногону менен салык саясатына алар таасир эте алышкан эмес. Анын натыйжасында карапайым эл жапа чеккен, чарбасы бүлүнгөн, жакырланган. Бул элдин нааразылыгын күчөткөн.

Адабияттардын тизмеси:

1. Кун А. Очерки Кокандского ханства. / А.Кун.- Извр.РГО.- Отд.2. – СПб., 1876.
2. Кененсариев Т.К. Кыргызстандын орусияга каратылышы./ Т.К.Кененсариев Т.- Б. 1997.
3. Плоских В. М.Киргизы и Кокандское ханство / В.М. Плоских ; АН КиргССР, Ин-т истории. - Фрунзе : Илим, 1977.
4. Усенбаев К.У.Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства: (XIX век - до присоединения Киргизии к России) / Акад. наук Киргиз. ССР. Ин-т истории. - Фрунзе : Изд-во АН Киргиз. СССР, 1961.
5. Хорошкин Н.С. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края / Н.С. Хорошкин - СПб., 1851.
6. ЧотоновҮ. Атамекентарыхы./ ЧотоновҮ.- Бишкек. 2018.

7. Айбашев М.Ж. Налоговая система на территории КРво время Кокандского ханства / Айбашев М.Ж. — Текст : непосредственный // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — 2016. — № 3-2.
8. Хатамова, З. Н. Особенности налоговой системы Кокандского ханства / З. Н. Хатамова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 5. (295).
УДК 159.9.01

О РАБОТЕ С АГРЕССОРАМИ В РАМКАХ СОЦИАЛЬНОГО ПРОЕКТА В г. АЛМАТЫ

Перленбетов М.А., доктор психологических наук, профессор, академик КазНАЕН, президент РОО «Казахское психологическое общество», г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: perlenbet@mail.ru

Давлетова А.А., доктор психологических наук, академик МАПН, вице-президент РОО «Казахское психологическое общество» г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: akmaral-da@mail.ru

Есимбекова А.К., директор Общественного фонда «Центр поддержки семьи «Жануя», г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: y.aigul@mail.ru

Куандыкова Б.Ж., докторант PhD, Университет Туран, тренер республиканского уровня РОО «Казахское психологическое общество» г. Алматы, Республика Казахстан.

Аннотация

Работа посвящена итогам работы по социальному проекту, проведенному совместно с Управлением общественного развития города Алматы, в рамках государственного социального заказа проектов с неправительственными организациями под названием «Центр по работе с агрессорами». Проект направлен на достижение стратегических задач, установленных в Послании Главы государства народу Казахстана, а также на реализацию новых принципов социальной политики – социальные гарантии и личная ответственность, утвержденных Стратегией развития Республики Казахстан до 2050 года. Мероприятия, в рамках настоящего проекта, проведены в соответствии с требованиями Стандарта государственного социального заказа, утвержденного Приказом Министра общественного развития Республики Казахстан от 15 августа 2018 года № 19. Цель проекта: улучшение профилактики и реагирования на гендерное насилие, позитивное изменение социально-психологической ситуации в г. Алматы.

Ключевые слова: агрессоры, воздействие, государственные и неправительственные организации, методы.

THE RESULTS OF WORK WITH AGRESSORS IN THE FIELD OF SOCIAL PROJECT IN ALMATY CITY

Annotation

The work is devoted to the results of work on a social project carried out jointly with the Department of Public Development of the city of Almaty, within the framework of the state social order of projects with non-governmental organizations under the name «Center for Work with Aggressors». The project is aimed at achieving the strategic objectives set out in the Address of the Head of State to the People of Kazakhstan, as well as the implementation of new principles of social policy – social guarantees and personal responsibility, approved by the Development Strategy of the Republic of Kazakhstan until 2050. The activities within the framework of this project were carried out in accordance with the requirements of the Standard of the state social Order approved by the Order of the Minister of Social Development of the Republic of Kazakhstan dated August 15, 2018

No. 19. The aim of the project is to improve the prevention and response to gender-based violence, a positive change in the socio-psychological situation in Almaty.

Keywords: aggressors, impact, state and non-governmental organizations, methods.

В результате роста агрессии в современном обществе, проблема нормализации социальной среды становится одной из важнейших тем междисциплинарных и эмпирических исследований. Ежегодно жители мегаполиса, как г. Алматы, в связи с агрессивным или самодеструктивным поведением стационарируются в психиатрические клиники, а также попадают в исправительные учреждения. Большинство жителей, проявляющих агрессию и насилие по отношению к своим близким, испытывают адаптационные проблемы, выражающиеся, прежде всего, в неспособности выстраивать адекватные межличностные взаимоотношения и удовлетворять свои социальные потребности приемлемым путем.

По данным различных источников уровень агрессии среди населения стал расти во время пандемии, в условиях самоизоляции людей и продолжает сохраняться по сей день. Ярким примером жестокого агрессивного поведения населения могут служить трагические, январские дни в Республике Казахстан, где была применена не только вооруженная, информационная и др. виды агрессии, но и психологическая атака, с целью устрашения и дестабилизации обстановки в стране.

Принимая во внимание разрушающую силу агрессии, управлением общественного развития города Алматы, в рамках государственного социального заказа по выполнению социально значимых проектов неправительственными организациями, был реализован социальный проект по созданию «Центра по работе с агрессорами».

Проект был реализован с мая по декабрь месяцы 2021 года.

Цель проекта: улучшение профилактики и реагирования на гендерное насилие, позитивное изменение социально-психологической ситуации в г. Алматы.

Задачи проекта:

- обеспечить функционирование постоянно действующего Центра по работе с агрессорами;

- выстроить комплексную психокоррекционную программу по работе с агрессорами.

Объем охвата в процессе реализации проекта в рамках оказания психо-социальной помощи: **326** человек, из них: 187 мужчин и 139 женщин.

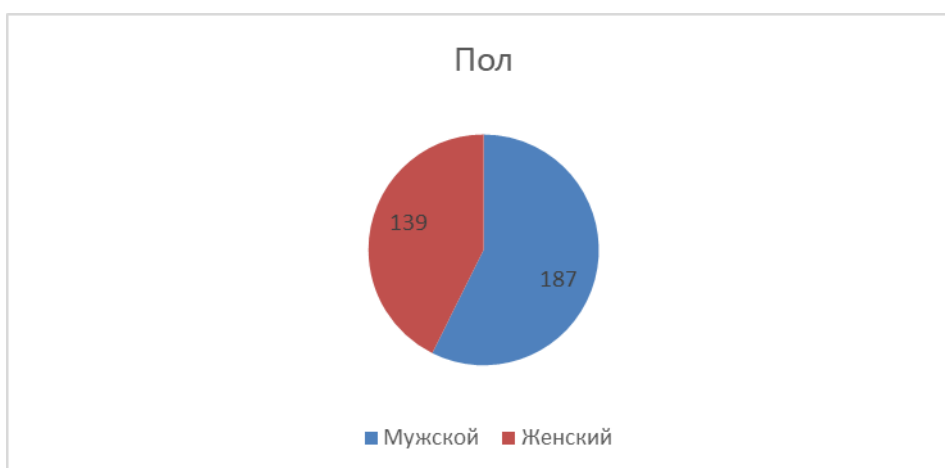

Рис.1. Гендерный показатель в разрезе получателей услуг

Возрастные показатели бенефициаров проекта: самому юному – 6 лет, самому старшему – 76 лет.

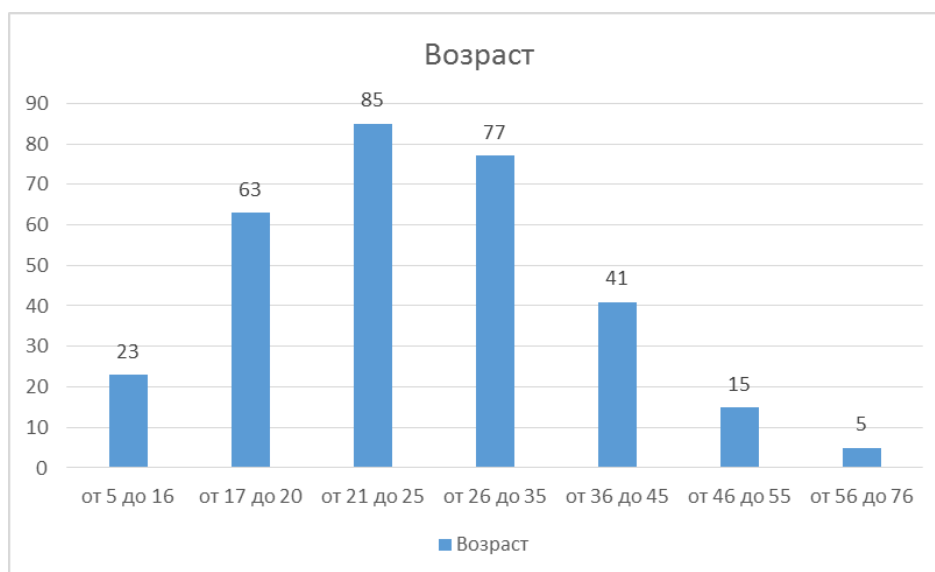

Рис.2. Возрастной показатель в разрезе получателей услуг (всего 326 бенефициаров, но 17 человек не указали свой возраст).

Хотелось бы отметить, что бенефициарами проекта были представители различных государственных и негосударственных учреждений, школьники и студенты, а также безработные жители города Алматы. Посредством использования «горячей линии», было проконсультировано 110 человек. Очной индивидуальной и групповой терапией на государственном и русском языках было охвачено 326 бенефициаров.

Социальная помощь была оказана кризисным центрам «Дом мамы №1 и №2», «Береке-сити». Также проведено 9 семинаров с 264 участниками-представителями государственных органов и неправительственных организации. Косвенный охват составляют 10291 человек: через распространение буклетов, публикаций в газетах и соцсетях, трансляций по ТВ.

Самая важная часть проекта – это проведенная нами психокоррекционная программа по работе с агрессорами.

Цель психокоррекционной программы:

Снижение уровня агрессивного поведения посредством достижения следующих задач:

- осознание причин появления агрессии;
- обучение методам конструктивного выражения агрессивного поведения;
- коррекция агрессивной составляющей в поведении;
- развитие контролирующих механизмов при выражении эмоций;
- обучение методикам снижения стресса, а также профессионального и эмоционального выгорания;
- практика корректного межличностного общения.

Основные принципы работы с лицами, проявляющими агрессивное поведение:

- дифференцированный подход, учитывающий индивидуальные особенности, состояние здоровья, возраст и т.д.;
- безопасность применяемых методик - применение методик, направленных на личное ресурсное развитие, исключая манипулятивные и жесткие воздействия на психику и здоровье;
- компетентность специалистов, осуществляющих психокоррекционную работу.

Структура психокоррекционной программы:

Ознакомительный блок: знакомство, выявление возможных ограничений для работы: наличие диагнозов, в соответствии с которыми отсутствует возможность воспринимать информацию; пациенты с психическими заболеваниями могут стать участниками программы после получения письменного разрешения врача.

Участие несовершеннолетних детей в программе осуществляется после получения согласия законных представителей.

Специалисты, осуществляющие психокоррекцию, имеют право отказать участникам в прохождении программы, в случае нарушения этических и/или иных норм, а также при наличии угрозы жизни и здоровью другим участникам или специалистам.

Диагностический блок: проведение диагностики лиц старше 10 лет посредством тестирования, в том числе, по опроснику Басса-Дарки [1].

Для детей проводится диагностика проективными методиками. Оформляется индивидуальный план коррекционной работы.

Также был рекомендован следующий опросник:

«Опросник для работы с лицами, проявляющими агрессивное поведение

Просим Вас ответить на следующие вопросы:

1. Наблюдали ли Вы за собой проявление агрессивного поведения?

А) да _____;

Б) нет _____;

В) затрудняюсь ответить _____.

2. Укажите, пожалуйста, кто вызывает у Вас агрессию?

3. Какие ситуации или действия могут вызвать у Вас агрессию? _____

4. В случае проявления агрессии, можете ли Вы указать ее причину?

5. Укажите, на кого чаще всего направлена Ваша агрессия, при ее наличии?

6. Где Вы проявляете агрессию чаще всего? (дом, работа, общественные места) _____

7. Как часто Вы проявляете агрессию? _____

8. К каким последствиям приводило Ваше агрессивное поведение? _____

9. Случалось ли Вам проявлять насильственные действия во время агрессии?

А) да _____ укажите какие _____;

Б) нет _____;

В) затрудняюсь ответить _____.

10. Подвергались ли Вы насилию и жестокому обращению?

А) да _____ укажите какому _____;

Б) нет _____;

В) затрудняюсь ответить _____».

Средняя продолжительность индивидуальной работы с лицами, проявляющими агрессивное поведение, составляет три сессии, длительностью каждой 45-60 минут. Психокоррекционная работа в группе рекомендуется после прохождения индивидуальной

работы. Средняя продолжительность групповой работы с лицами, проявляющими агрессивное поведение, составляет пять сессий, продолжительностью каждой 90-120 минут. Для несовершеннолетних общий объем работы и продолжительность каждой сессии определяется специалистом, проводящим коррекцию, в зависимости от состояния и возможностей ребенка. Формирование групп осуществляется в количестве не более 10 человек; рекомендовано четное количество участников для работы в парах.

Заключительный блок:

Разработанная 2 модульная коррекционная программа по работе с агрессорами вызвала значительный интерес у казахстанских и российских коллег. Для подтверждения эффективности проведенных мероприятий в начале и конце проекта со всеми бенефициарами был проведен опросник уровня агрессивности Басса – Дарки, где наблюдалось снижение уровня агрессивности участников проекта.

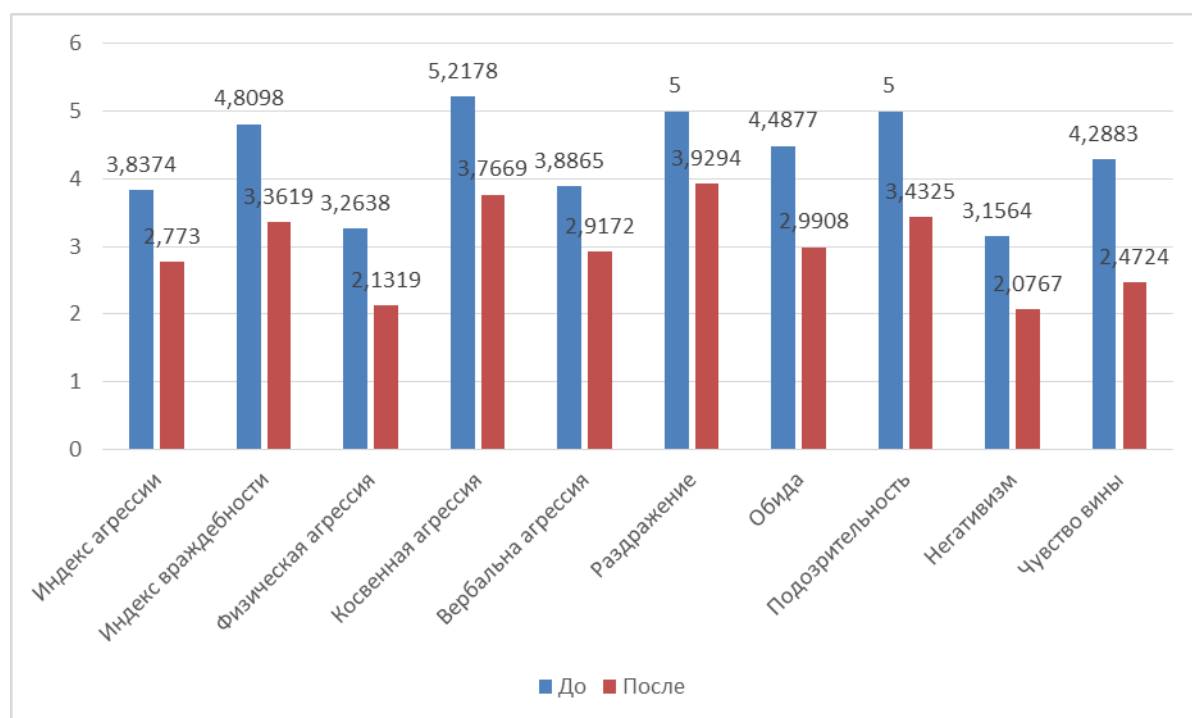

Рис. 3. Данные по опроснику уровня агрессивности Басса - Дарки (до и после проведения психокоррекционной работы).

Предоставление заключения о прохождении психокоррекционной программы и оформление обратной связи посредством заполнения анкеты обратной связи.

Был организован 1 круглый стол, в котором приняли участие представители компетентных органов в количестве 58 человек. Всего в рамках проекта охвачено более 11 000 человек. Полученные результаты полностью соотносятся с целью и задачами проекта. Качество предоставленных услуг отражается в полученной обратной связи: анкеты и письма-благодарности.

Достижения и полученные результаты являются важным фактором для стандартизации дальнейшей работы с проявлениями агрессивного поведения, помогут выстроить комплексную программу по работе с агрессорами и внести важный вклад для улучшения социально-психологической ситуации и процветания Казахстанского общества.

Перспективы продолжения деятельности, начатой в рамках проекта.

Анализ подходов к проблеме насилия в Казахстане сводится к изучению деструктивных взаимоотношений, практике разрешения конфликтных ситуаций и

последствий агрессивного поведения. Вместе с тем, оказание психокоррекционного воздействия на инициатора агрессивного поведения, позволяет обеспечить комплексный подход в повышении безопасности для лиц, страдающих от насилия.

В рамках проекта были разработаны предложения по внесению изменений в нормативно-правовые акты Республики Казахстан, которые усиливают взаимодействие субъектов профилактики бытового насилия и реализацию принципов, установленных Законом Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» [2]. Реалии настоящего времени требуют введения обязанности проходить психологическую коррекцию лицам, совершившим бытовое насилие, согласно законодательному опыту зарубежных стран. В Казахстане действует Закон Республики Казахстан «О специальных социальных услугах», утверждены профессиональный стандарт «Психологическая и социальная работа», «Стандарт оказания специальных социальных услуг жертвам бытового насилия». Принятие разработанного в рамках настоящего проекта «Стандарта оказания специальных социальных услуг лицам, совершившим бытовое насилие, а также проявляющим агрессивное поведение», является своевременным и отвечающим современному этапу развития Казахстана.

Более того, полученная обратная связь от бенефициаров, свидетельствует о необходимости дальнейшего развития психокоррекционной помощи, как главного аспекта профилактики насилия. Вместе с тем, проблема насилия акцентируется не только в городе Алматы. На основании вышеизложенного, полагаем, что проведенная работа с агрессорами, полученный опыт и результаты деятельности «Центра по работе с агрессией», могут служить основой и предпосылкой для возможного открытия подобных центров во всех регионах Казахстана.

Долгосрочные социальные эффекты по результатам проекта

Одним из важных социальных эффектов по результатам Проекта является позитивное изменение в семьях и в жизни бенефициаров, трансформация своей модели поведения, улучшение психологического здоровья. В целом, реализация Проекта предоставила возможность разрешения проблемы насилия, путем проведения психокоррекционных мероприятий с инициатором агрессивного поведения, что является предпосылкой для снижения возможных дальнейших прецедентов насилия и имеет длительный профилактический эффект. Произошедшие преобразования в межличностном отношении, позволяют улучшить уровень культурного общения, повысить удовлетворенность своим социальным статусом и жизненными условиями.

Раскрывая природу агрессии, происходит изменение общественного и личного отношения к проблеме насилия. Выстроенный диалог и проведенное обучение специалистов государственных органов и неправительственных организаций, вовлечённых в работу с агрессорами, будут способствовать кадровому росту, повышению качества трудовой деятельности, управленческой и производственной эффективности, улучшению психологического климата в коллективе, а также снизить уровень профессионального выгорания. Полученные результаты будут служить мотивацией для сотрудников, и являться важным защитным фактором при работе с лицами, проявляющими агрессивное поведение.

Благоприятные изменения в психологическом состоянии бенефициаров позволили осуществить пересмотр общественного отношения к психологической помощи, от негативного и «не мужественного» проявления слабости, к эффективному средству решения своих проблем [2].

Проведенная психокоррекционная работа позволит в дальнейшем сократить денежные средства, направляемые на реабилитацию, возможную потерю трудовых ресурсов и иных затрат, связанных с негативным проявлением агрессивного поведения, как в семье, так и обществе.

Библиографический список

1. Диагностика состояния агрессии (опросник Басса – Дарки) // Диагностика эмоционально-нравственного развития / ред. и сост. И.Б. Дерманова. – СПб., 2002. – С.80-84.
2. Закон Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2021 г.) <https://online.zakon.kz/>.

УДК 947.1:2(575.2)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК-БАТЫШ АЙМАГЫНА ОРУС САЯКАТЧЫЛАРЫНЫН КЕЛИШИ, ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН АЧЫЛЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫН АГАРТУУЧУЛУК ИШТЕРИ (XIX КЫЛЫМДЫН 2- ЖАРЫМЫ - XX КЫЛЫМДЫН 1- ЖАРЫМЫ)

Тайирова Н.М., окутуучу, Э.Арабаев атын. Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек, E-mail: tajrovanazgul@gmail.ru

Зулуев Б.Б., п.и.д., профессор, Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Ош, E-mail: zuluev@mail.ru

Тайиров М.М., ф.-м.и.д., профессор, Баткен мамлекеттик университети, Баткен, E-mail: mtaiirov13@mail.ru

Аннотация

Орус падышачылыгы XIX кылымдын экинчи жарымынан Түркистан крайын уюштургандан кийин крайдын жана Кокон хандыгы ээлик кылган жерлердин, жаратылышын, географиясын, жер кыртышын, сууларын, тоолорун, мөңгүлөрүн жана ал жерлерде жашаган калктын тилин, маданиятын, жашоо формасын, чарбачылыгын атайын изилдөө үчүн экспедицияларды уюштурган. Андай экспедициялардын бири 1871-жылы орус окумуштуусу, саякатчы А.П. Федченко тарабынан Кыргызстандын түштүк-батыш аймагына жасалган. Ал Кудаяр хандын уруксаты жана колдоосу менен азыркы Баткен областынын көп бөлүгүн, анын ичинен Исфайрам-Сай чөлкөмүн терең изилдеп, жыйынтыгын өзүнүн күндөлүгүн жазып калтырган. Мындай экспедициялардын негизги максаты колонизациялоо саясатына багытталгандыгы орус падышачылыгынын 1917-жылга чейин эле Меликсуудагы вольфрам кенин иштегендигинен көрүнүп турат.

Жергиликтүү калк менен келгин орус тилдүү элдердин бири-бирин жакшы түшүнүшүп, ынтымакта жашашып орус падышачылыгынын саясатын колдоо зарылдыгы пайда болгон. Ошол себептен орус падышачылыгы жергиликтүү калктын балдарына орус тилин, орусия тарыхын, географиясын, ал эми орус тилдүү балдарга жергиликтүүлөрдүн тилин, ислам динин, хадистерди окутуу үчүн орус-тузем мектептерин шаарларга жана чоң кыштактарга уюштурган. Кыргызстанда биринчи жолу мындай мектептер 1887-жылы Ошто жана Токмокто ачылган. Ал эми Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында кеңеш дооруна чейин Сүлүктүдө орус-тузем мектеби, ал эми Кызыл-Кыяда 1913-жылы баштапкы кесиптик окуу жайы иштей баштаган. Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн зирек жаштарынын бири Жолдош уулу Ажибай Пумдагы Абдыкайым эшендин медресесин аяктагандан кийин Казакстандын Туркестан шаарындагы орус-тузем мектебин 1928-жылы ийгиликтүү бүтүрүп келип өз чөлкөмүнүн “Дүйшөн агайы” болгон.

Макалада Түркистан крайында уюштурулган орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасы жана алардын диний мектеп, медреселерден болгон айырмачылыгы каралды.

Ачык сөздөр: Түркистан крайы, саякатчы Федченко, жергиликтүү калк, орус тилдүү эл, тоолор, жер кыртышы, диний мектептер, орус-тузем мектеби, баштапкы кесиптик окуу жайы, педагогикалык система.

ПРИБЫТИЕ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ В ЮГО-ЗАПАДНЫЙ РЕГИОН
КЫРГЫЗСТАНА, ОТКРЫТИЕ РУССКО-ТУЗЕМСКИХ ШКОЛ И ИХ
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ (2-Я ПОЛОВИНА XIX ВЕКА - 1-Я ПОЛОВИНА XX
ВЕКА)

Аннотация

После образования Туркестанского края во второй половине XIX века Российская империя организовала специальную экспедицию по территориям края и Кокандского ханства для изучения природы, географии, почвы, реки, горы, ледников региона, а также языка, культуры и образа жизни местных жителей. Одной из таких экспедиций провел в 1871 году русский ученый, путешественник А.П.Федченко в юго-западный регион Кыргызстана. С разрешением и при поддержке Кудаяр хана он подробно изучил большую часть нынешний Баткенской области, в том числе Исфайрам-Сайский регион, свои результаты исследования записал и оставил в дневнике. Основной целью таких экспедиций была политика направленной колонизации региона. К таким примером можно отнести возрождение добычи вольфрама в месторождении Меликсуу до 1917 года.

В то время возникла необходимость дружного проживания переселенных русскоязычных народов с местными жителями. По этой причине организовали русско-туземские школы в городах и больших селах для обучения местных детей русскому языку, русской истории и географии, а русскоязычных детям - местному языку, исламской религии и хадисам. Впервые такие школы в Кыргызстане были открыты в 1887 году в Оше и Токмаке. В юго-западном регионе Кыргызстана до советского времени была организована русско-туземская школа в Сулюкте, а в Кызыл-Кие 1913 году начало работать начальное профессиональное учебное заведение. Один из активных представителей молодежи Исфайрам-Сайского региона Жолдош уулу Ажибай после успешного завершения в медресе Абдыкайым эшена поступил русско-туземскую школу в Казакстанском городе Туркестан. Он 1928 году окончил и начал работать учителем в своем Исфайрам-Сайском регионе и стал “Дүйшөн агайем”.

В статье рассматривается педагогическая система русско-туземских школ организованном в Туркистанском крае и их отличия от религиозных школ и медресе. Ключевые слова: Туркестанский край, путешественник Федченко, местное население, русскоязычный народ, горы, почвы, религиозные школы, русско-туземская школа, начальное профессиональное учебное заведение, педагогическая система.

THE ARRIVAL OF RUSSIAN TRAVELERS IN THE SOUTH-WESTERN PART OF
KYRGYZSTAN, THE OPENING OF RUSSIAN-TUZEMS SCHOOLS AND THEIR BLEACH
WORK (2ND HALF OF THE 19TH CENTURY - 1ST HALF OF THE 20TH CENTURY)

Annotation

After the formation of the Turkestan region in the second half of the 19th century, the Russian Empire organized a special expedition through the territories of the region and the Kokand Khanate to study the nature, geography, soil of the region, rivers, mountains, glaciers, as well as the language, culture and lifestyle of local residents.

One of these expeditions was conducted in 1871 by the russian scientist-traveler A.P. Fedchenko to the south-west of Kyrgyzstan. With the permission and support of Kudayar Khan, he studied in detail most of the Batken oblast, including the Isfairam-Sai region, wrote down his results and left them in a diary. The main goal of such expeditions was the policy of directed colonization of the region. Such an example is the revival of tungsten mining at the Meliksuu deposits until 1917. At that time, the need arose for amicable residence of the resettled russian-speaking peoples with local residents.

For this reason, russian-tuzem schools were organized in cities and large villages to teach local children the russian language, russian history and geography, and russian-speaking children the local language, islamic religions and hadiths. The first such schools in Kyrgyzstan were opened in 1887 in Osh and Tokmak. In the south-western part of Kyrgyzstan before the Soviet times there was a russian-tuzem school in Sulyukta, and in 1913 the primary professional school in Kyzyl-Kie began to work. One of the smart and capable representatives of the youth of the Isfairam-Sai region, Zholdosh uulu Azhibaya, who studied at the madrasah with Abdykaiym eshen, then entered the russian-tuzem school in the Kazakhstan city of Turkestan. He successfully graduated in 1928 and worked as a teacher in his Isfairam-Sai region and became “Duishon agayem”.

The article considers the pedagogical system of the russian-tuzem schools organized by the Turkestan valley and their distinctions from the spiritual schools and madrasahs.

Keywords: Turkestan valley, traveler Fedchenko, local population, russian-speaking people, mountains, soil, primary religiously school, russian-tuzem school, primary professional school, pedagogical system.

XIX кылымдын 2-жарымынан - XX кылымдын 30 - жылдарына чейинки мезгилде Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы калк көп отурукташкан айыл кыштактарда баштапкы диний мектептер менен медреселер уюштурулуп, анда жаштар окуй башташкан .

Мурунку изилдөөлөрүбүздө Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында агартуучулук иштерди жүргүзүшкөн эшендер менен молдолорго [1], уюштурулган баштапкы диний мектептерге, анда окутулган Ыйык Куран, хадистердин тарбиялык маанисине [2] жана атагы алыска угулган Абдыкайым эшендин, Ак эшендин медреселерине [3] токтолгонбуз.

Орус падышачылыгы Орто Азияны басып алып Түркистан крайын уюштургандан кийин орустар көп көчүп келишип отурукташы менен алардын балдарын окутуу жана жергиликтүүлөр менен жуурулушуп жашоосу үчүн жергиликтүү калктын тилин, салт-санаасын, динин келгиндерге жана жергиликтүүлөргө орус тилин, маданияттын, тарыхын, географиясын үйрөтүү муктаждыгы келип чыккан. Ошондуктан орус падышачылыгы Түркистан крайыны, анын ичинен Фергана өрөөнүнүн калкынын этнографиясыны, жеринин флорасыны, фаунасыны, географиясыны, жер кыртышыны изилдөө үчүн атайын экспедицияларды жүргүзүүгө жана шаарлар менен чоң кыштактарга орус-тузем мектептерин уюштурууга чечим кабыл алган.

Бул макала Исфайрам-Сай чөлкөмү аркылуу болгон А.П. Федченконун экспедициясынын аткарган иштерине жана орус-тузем мектептеринин уюштуруу себептерине жана алардын жергиликтүү калктын сабаттуулугун ачуудагы ордуна жана маанисине арналды.

Орус падышачылыгынын тапшырмасы боюнча орус илимдер академиясынын илимпоздору Түркистанды ар тараптуу изилдөөгө алышкан. Орустун зоологу жана саякатчысы Н.А.Северцев (1827-1886) “Дүйнөнүн чатыры” деп аталган Памир тоолорун изилдөөнү баштаган. Орус географы П.П. Семенов-Тяньшанский (1827-1914) Теңир-Тоонун (Тянь-Шань) тоо кыркаларын изилдеп, мөңгүлөр жана илгерки жанар тоолор тууралуу көптөгөн ачылыштарды жасаган. А.П.Федченко (1844-1873) Фергана өрөөнүн, Алай, Зерафшан тоолорун терең изилдеген.

А.П.Федченко өзүнүн Алай, Памир тоолорун изилдөөсүн баштаганга чейин Улуу жибек жолунун бир бөлүгү болгон Исфайрам-Сай өрөөнү менен жол жүрүп Кароол айлына (Бекетке) 1871-жылдын саратан мезгилинде (июль айында) келип бир нече күн туруп, андан ары Дароот-Коргон тарапка кетишкен деп 1968-жылы 105 жаштагы Жамал энебизден укканбыз. А.П.Федченко келген мезгилде Жамал эне эсине кирип калган жаш секелек кыз болгон.

Алексей Павлович Федченко - орус окумуштуусу, биолог, географ, саякатчы, Орто Азияны изилдөөчү. Ал 1844-жылдын 19-февралында Орусиянын Иркутск шаарында туулган жана

М.В.Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетин бүтүргөн. 1873-жылы 31-августа Альп тоолорунун эң бийик чокусу болгон Монбуланда дүйнөдөн өткөн.

Жамал эненин айтуусу боюнча А.П. Федченконун экспедициялык тобу 7-8 адамдан турган, топтун ичинде бир орус аял да болгон. Орустарды көргөн кыргыздар таңыркашып, чачы түстүү болгон аялды алардын “азыткысы” экен дешип оздөрүн жашырууга аракет кылышкан. А.П.Федченконун экспедициялык тобу эл бийлери менен тилмеч аркылуу сүйлөшүп жерибиздин флорасы, фаунасы, географиясы, жер кыртышы жана элибиздин этнографиясы боюнча көптөгөн материалды жазып алышкан. Анткени А.П.Федченконун колунда Кокон ханынын чөлкөмүбүздүн минбашыларына (жергиликтүү бийликтин башчылыгына) берген иршады (буйругу, чечими) болгон дешчү. Анда ар бир миңбашы А.П.Федченконун экспедициялык тобуна шарт түзүп, алардын муктаждыктарын аткарып андан ары узатып коёсунар деп жазылган экен дешип, азырда аксакалдарыбыз айтышат.

А.П.Федченконун жасаган эмгеги үчүн анын экспедициялык тобу токтоп турган жердеги, биз окуган, Майдан мектебине 1962-жылы анын аты ыйгарылган жана 1990-жылга чейин Федченко атындагы орто мектеп деп аталган (азыр Федченко мектебинин эски имаратарында Кадамжай районунун №48 М.Тайиروف атындагы орто мектеп жайгашкан). Ошондой эле Тоолуу Бадахшан аймагындагы Памир тоосунун эң чоң мөңгүсүнө да Федченконун аты берилген.

Ошентип орус падышачылыгынын алдыңкы изилдөөчүлөрү Түркистандын, анын ичинен Фергана өрөөнүнүн маданий мурастарын, этнографиясын, жаратылышын, жер кыртышын изилдеп белгилүү денгээлде өздөрүнүн илимий милдеттерин аткарышкан. Көбүн эсе орус падышачылыгы бул изилдөөлөрдүн жыйынтыгын колонизациялоого багытталган максат үчүн пайдаланышкан. Анын мисалы катары А.П.Федченконун экспедициялык тобу Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн жаратылышын, жер кыртышын изилдөөдө биздин ата-бабаларыбыз, бул чөлкөмгө көчүп келгенге чейинки кең-байлыктар казылып алынган жерлердин кыртыштарын изилдешип, үлгүлөрүн алып кетишкен деп аксакалдар айтышчу эле. Жыйынтыгында ыңкылапка (октябрь революциясына) чейин эле орус падышачылыгы Сурма-Таштын Меликсуусундагы вольфрам кенин 1-дүйнөлүк согуштун туткундарынын (Австралиялык, Германиялык, Эстониялык ж.б.) күчүн пайдаланып иштетишкен.

Тарыхий булактарда дагы А.П. Федченконун азыркы Кыргызстандын түштүк-батыш аймагына 1871-жылдын жайында келгендиги жазылат. Ошол кезде Кокон хандыгындагы коомдук-саяси абал тынч эмес болгондуктан “Жарым-Паша” Түркистан генерал-губернатору К.П. Кауфмандын Кудаяр ханга атайын каттын алып келген. Ал катта: “Жогорку даражалуу хан! ... Мен сизге өзүмө караштуу окумуштуу Федченко мырзаны жөнөтөмүн, саякаттын максаты тынчтык мүнөздө жана эң пайдалуу: ал Кудай тарабынан жаралган жана адамдарга пайда алып келүүчү өсүмдүктөр жана тирүү жандыктар дүйнөсүн изилдейт. ... Сиздин уруксат берүүнүзгө ишенүү менен Федченко мырзага төмөнкү жерлерди изилдөөнү тапшырдым:

1. Кокондон Исфанага, андан ары Варух аркылуу Зеравшан тоолоруна;
2. Вадиль жана Үч-Коргон, андан ара Каратегин ашуусуна;
3. Ош жана анын түштүк тарабындагы Кокон ээлигиндеги тоолорго;
4. Терек-Давань ашуусу жана андан ары кайсы бир ашуу аркылуу

Арпа өрөөнүнө [4].

Кудаяр хан окумуштууну ак көңүлдүүлүк менен кабыл алып, парча халат жаап, инайатнаме-грамота жазып берген. “Маргилян, Андижан, Шаарихан, Араван жана Булак-Башы аймактарынын, Ош, Үч-Коргон, Чимион, Сох, Исфара, Чарку, Варух шаарларынын башкаруучуларына, аминдерине, саркерлерине жана башка жетекчилерине, жогорку даражадагы буйрук берилет: бир аялзаты менен алты орус адамы үй-бүлө кызматчылары менен бирге тоолуу өлкөнү буйрук боюнча көргөнү барышат, ар бир аймакта, ар бир жерде аларды мейман катары кабыл алышсын, аларга көчмөндөрдөн, сарттардан эч ким

тийишпесин, жогоруда аталган орустар өздөрүнүн саякатын тынч жана көңүлдүү өткөрүшсүн, буйрук каршылыксыз аткарылууга тийиш. Сейид Муххамед Кудаяр хан” [4].

А.П.Федченконун экспедициялык тобу 1871-жылы Исфара, Чарку аркылуу Варухка келип, андан ары Зеравшан тоолорундагы муздукка чейин барышкан. 27-июнь күнү Сохко карай жол жүрүшүп Кык айылы жана Каракол аркылуу Кара-Булакка келишкен. Окмуштуу жана саякатчы А.П.Федченко Кара-Булактан Сохко барган, анда Дара капчыгайы аркылуу Каратегинге кетүүчү жолго абдан кызыккан. Жол баштоочулар бул жолдун өтө кыйын, татаал экендигин түшүндүрүшүп Шахимардан тарапка карай жолун улантышкан. Андан ары Вадиль аркылуу Үч-Коргонго келишип Исфайрам-Сай чөлкөмүн изилдешкенден кийин Даарот-Коргонго карай кетишкен. А.П.Федченконун экспедициялык тобу өздөрү болгон жерлердин жаратылышы, өсүмдүктөр дүйнөсү, дарыялары, тоолору, андагы мөңгүлөрдү ж.б., ошондой эле ал жерде жашаган элдердин мал-чарбалыгы, дыйканчылыгы, кыргыздардын көчмөнчүлүк турмушу жөнүндөгү илимий жыйынтыктарын окумуштуу А.П.Федченко өзүнүн күндөлүгүнө (“Түркистанга саякат” [4]) жазып калтырган.

Ушундай экспедиция менен катар орус падышачылыгынын интелегенттери тарабынан Түркистанда китепканалар, музейлер жана ар кандай илимий коомдор уюштурулган. 1867-жылдан баштап Ташкентте Түркистан крайынын климаттык өзгөчөлүктөрүн изилдеген метеорологиялык станция, китепкана, орус географиялык коому, Азия илимий коому иштей баштаган [5]. Ушундай илимий иш-аракеттер менен бирге орус падышачылыгы агартуучулук иштерди да жүргүзүп келди. XIX кылымдын II жарымынан баштап Түркистанга көчүп келген орустардын балдарын окутуу көйгөйү жаралган. Ошол мезгилде орус балдарына милдеттүү баштапкы билим берүү талабы коюлган болчу. Орустар жергиликтүү элдин балдарын да окутушуп алардын сабатсыздыгы жоюлат деп эсептешкен, анткени жергиликтүү калктын көбү диний мектептерде жана медреселерде окуй алышкан эмес. Ушул өксүктү орус мектептери жоёт деп ишенишкен. Ал үчүн мугалимдер керек болгон. Мындай зарылдыктан улам Түркистан крайынын борбору Ташкент шаарында 1876-жылы крайдын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлгөн. 1879-жылдан баштап 4 жылдык билим берүүчү мугалимдер семинариясы иштей баштаган. Ушул семинарияда окугандарга жергиликтүү элдин тилин, салтын билүүсү милдеттендирилген [6].

Ошол мезгилде Түркистанга көчүп келген орус дыйкандары, жумушчулары, офицерлери, ж.б. үчүн жалпы жана кесиптик окуу жайлары балдар жана кыздар үчүн өз алдынча ачыла баштаган. Мисалы: Ташкентте, Верныйда (Алматыда), Ашхабадта, Самаркандта, Маргаланда ж.б. шаарларда.

Бул окуу жайлар орус келгиндери үчүн ачылганы менен убакыт өткөн сайын жергиликтүү элдин балдарын да окута башташкан. Анын себеби Түркистандагы орус-тузем мектептеринин ачылышы болгон.

Эки маанидеги кош сөздөн турган түшүнүктүн биринчи сөзү “орус”- Орусиядан Түркистан крайына көчүрүлүп келген славян улуттундагы калктар, экинчи сөз “тузем” дин мааниси жергиликтүү калк, же болбосо “караңгы”, ”артта калган”, ”жапайы” дегенге жакын болгон. Жалпылап айтканда келген орустар менен жергиликтүү калктын балдары бирге окуган мектептер ушундайча аталган. Мындай мектептерди Түркистан крайы ачкан жана жарым-жартылай каржылаган, ал эми калган каржы маселесин колунда бар кишилер көтөргөн.

Мындай мектептерди ачунун негизги себептери төмөнкүлөрдөн көрүнүп турат:

- Түркистан крайында иштеп турган диний окуу жайларынын элге болгон таасиринен чочугандык жана аларга альтернативдик билим берүү мекемесин уюштурууга болгон аракет;

- Орус жана жергиликтүү элдин тилдерин бирдей билген адистерге болгон муктаждык;

- Түркистан крайынын аймагындагы ислам дининин таасирин начарлатуу менен, анын ордуна христиан динин жайылтуу үчүн жергиликтүү калктын балдарына билим берүүнү туура деп эсептегендик ж.б;

- Жергиликтүү элдер менен мамилени, карым катнашты жогоруулатуу үчүн алардын балдарына билим берүүнү туура көргөндүк ж.б:

Орус-тузем мектептеринин эң биринчи көңүл бурганы - орус тилин үйрөтүү болгон. Балдарга мындай мектептерде сабактар орус тилинде окутулган, алар орусча сүйлөшүп, орус маданиятын, тарыхын, адабиятын, үйрөнүшкөн, орус этикасын, эстетикасын карманышкан.

Түркистан крайындагы биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Ташкент шаарында жеке адамдын үйүндө ачылган. Бул мектепте эки гана класс бири орус, экинчиси “тузем” класс болгон. Орус балдарга биринчи класста орус тили, жазуу, окуу, эсеп сабактары кирген, “туземдерге” болсо өзбек тилине орусчадан которулган Орусиянын тарыхы, географиясы, орус тили жана ислам дини боюнча Ыйык Куран менен хадистерди окушкан.

Орус-тузем мектептеринин окуу мөөнөтү 4 жыл болгон, кээ бир жерлерде даярдоо класстары да иштеген. Бул мектептерде 7 ден 17 жашка чейинки уландар билим алышса, кийинчирээк кыздар үчүн эки жылдык жана кечки мектептер ачылган. Негизи сабактарды орус мугалимдер окутушкан, туземдерге араб тилини жана диний билимдерди мударистер, молдолор, атинчалар беришкен. Бир күндө алгачкы эки саат орус тилинде өтүлсө (окуу, жазуу) калган эки сааты жергиликтүүлөрдүн тилинде жүргөн б.а. бул мектептерде кош тилдүүлүктө өзгөчө көңүл бурулган.

Түркистан крайында 1901-жылы 45, 1905-жылы 82, 1912-жылы 89 орус- тузем мектептери иштеп турушкан. Ал эми Кыргыз жеринде 1887-жылы Ошто жана Токмокто биринчи орус-тузем мектептери ачылса, 1898-жылы Сокулукта, 1899-жылы Тынай жана Жумгал болуштуктарында, 1900-жылы Кетмен-Төбөдө, 1901-жылы Токмок жана Пржевальск шаарларында ачылган. 1917-жылы Кыргызстандын аймагында 17 мектеп иштеп, 800дөй адам (анын ичинен 700ү жергиликтүү калктын балдары, алардын 56сы кыздар) таалим алган. 1930-жылы орус-тузем мектептери жабылган [7].

Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында болсо кеңеш дооруна (1917-жылга) чейин эле Сүлүктү [8] жана Кызыл-Кыя [9] шаарларында орус-тузем мектептери жана кесиптик окуу жайлар уюштурулуп, анда орустардын балдары менен жергиликтүү калктын балдары бирге билим алышкан.

Сүлүктү шаарындагы (1868-жылы түптөлүп, 1940-жылы шаар болгон) билим берүү тутуму кеңеш бийлиги орногонго чейин эле ислам динин, шариятты окуткан диний мектептер менен гана чектелбестен, көчүп келген орус тилдүүлөрдүн балдары менен туземдердин балдарын бирге окуткан мектептер уюштурулган. Окутуу жеке адамдардын үйлөрүндө жүргүзүлгөн. Сүлүктүдө Молдо Али Матмураттын мектеби, Ходженттен келген тажик Молдо Афандинин мектеби болгон [8]. Аталган мектептерге Сүлүктүгө жакын турган айылдардын балдары да келип окушкан. Мындай мектептерде жалаң гана уул балдар окуп, алар колунда бар кишилердин балдары болушкан.

Кызыл-Кыя шаарында (1898-жылы түптөлүп, 1938-жылы шаар болгон) 1913-жылы “Кызыл-Кыя” Орто Азиялык ташкөмүр акционердик коомунун алдындагы шахтада бир класстан турган 3 жылдык участкалык баштапкы кесиптик окуу жайы ачылган. Бул окуу жайда 21 бала, 28 кыз окушкан. Акционердик коом окуу жайдын чыгымдарын толук каржылаган. б.а. мектеп жетекчисинин айлык акысын, окуу имаратынын, класстын эмеректеринин, окуу куралдарынын чыгымдарын төлөп турган [9].

Мындай орус билим берүү мекемелеринде кыргыз тили жана кыргыз тилинде башка сабактар да орус транскрипциясынын негизинде өтүлгөн. Ошондуктан орус тилдүүлөрдүн балдары менен шаардык жана шаарга жакын жайгашкан айылдардагы кыргыз балдар бирге окушкан.

Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн зээндүү зирек жаштары мезгилдин талабына жараша Түркистан крайынын башка аймактарындагы орус-тузем мектептерин окуп бүтүрүп келишип, өз чөлкөмүнүн жаштар үчүн “Дүйшөн агайдын” жолун жолдошкон. Мындай жолду басып өткөндөрдүн бири Жолдош уулу Ажибай болгон.

Жолдош уулу Ажибай 1908-жылы Кадамжай районунун Пум айылында туулган. Ал диний билимди Фергана өрөнүндөгү, тагырагы Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы, аты алыска угулган Пум айлындагы Абдыкайым эшендин медресесинен алган. Жолдош уулу Ажибай медресени аяктагандан кийин узтазы Абдыкайым эшендин жана эшендин Маргаландын “Ак медресесиндеги” устаздарынын сунушу боюнча 1923-жылы Казакстандын Туркестан шаарындагы медресеге окууга барат. Ал мезгилде медреселер менен катар орус-тузем мектеби да Туркестан шаарында иштеп турган. Туркестандагы медресенин жетекчисинин кеңеши боюнча Жолдош уулу Ажибай медреседе кечкисин, ал эми орус-тузем мектебинде күндүзү окуган. Бир жыл мектептин даярдоо классында, ал эми калган 4 жылын негизги мектепте окуп 1928-жылы бүтүрүп келген. Ажибай бул орус-тузем мектебин аяктоо менен эки тилде эркин сүйлөй да, жаза да алган.

1928-жылдан баштап Советтер Союзунун аймагында, анын ичинен Кыргыз АССРинде да элдин сабатсыздыгын жою компониясы башталып аны жүзөгө ашыруу үчүн билимдүү, эки тилди эркин билген адамдарды мугалим кылып ишке алышкан. Биздин Исфайрам-Сай чөлкөмүндө (Молотов районунун борбору Үч-Коргондо) уюштурулган райондук агартуу борборуна жана райондук ликбезге (ликвидация безграмотности) биринчилерден болуп Жолдош уулу Ажибай ишке кабыл алынат. Ошентип Ажибай агай райондун бардык айылдарына, жайлоолоруна чейин барып жалпы элдин сабаттуулугун ачуу үчүн бүт жаштыгын, күчүн, энергиясын жумшап, акырында биздин элибиздин “Дүйшөнү” деген атка конот. Ажибай агай ликбезден кийин районубуздун 4 жылдык мектептеринде да мугалим болуп иштеп жүрүп 1938-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылып Улуу Ата-Мекендик согушта 1942-жылы баатырларча курман болгон. Ошентип орус-тузем мектептеринин ачылышы жана ал мектептерди жергиликтүү элдин балдарынын бүтүрүшү, элибиздин сабатсыздыгын жоюга оң таасирин тийгизгендиги көрүнүп турат.

Айта кетүүчү нерсе Туркестан крайындагы агартуу тармагына жалпы бюджеттинин 1% гана жумшалган, анын ичинен 74% орус мектептерине бөлүнсө, орус-тузем мектептерине 26% гана ажыратылган [10]. Бюджеттин мындай бөлүштүрүлүшү жергиликтүү калктын билим алуусуна начар көңүл бургандыгы, элибиздин орус-тузем мектептери аркылуу жалпы сабаттуу болуп кете албастыгы ачыктан ачык байкалып турат. Орус падышачылыгынын билим берүү саясатынын максаты жергиликтүү калкты орусташтыруу болгон.

Орус-тузем мектептеринде Кыргызстандын атактуу адамдары болгон, “кызыл профессор” К.Тыныстанов, атактуу тилчи Х.Карасаев, коомдук ишмерлер Ж.Абдрахманов, А.Сыдыков, Т.Айтматов, ж.б. окуп бүтүрүшкөн.

Орус-тузем мектептеринин окуу программаларына Ыйык Куран жана хадистерди окутуу киргизилгендиктен жергиликтүү калк балдарын ошол мектепке берүүгө кызыккан. Бул мектепте класстык-сабак системасы кирген, мугалим менен окуучунун пикир алмашуусу (диалог) негизги усул болгон.

1907-жылдан баштап жаңы түзүлгөн программа боюнча окуу процесси жүргүзүлгөн. Ага ылайык диний мектептерден айырмаланып [2], окуучу биринчи жылы: айлана-

чөйрөнү карап жүрүп сөздөрдү ооз эки айткан; окуучу так жана ирети менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн; орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүрүшкөн, экинчи жылы: сөз байлыктарын өстүрүп айлана-чөйрөнү сүрөттөп жазган; чакан тексттерди жазып же кайра айтып берген, үчүнчү жылы: сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнүшкөн, төртүнчү жылы: бир кыйла чоң тексттерди ооз эки айтып беришкен, маанисин түшүнүп жазышкан; окуяларды сүрөттөп айтып беришкен; иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазышты үйрөнүшкөн. Ушул мезгилде окуучулар Орусиянын тарыхын, географиясын үйрөнүшкөн. 1-4-класстардагы арифметика сабагында жөнөкөй сандарды ирети менен санашкан; көбөйтүү жадыбалын айтып беришкен; көбөйтүү менен бөлүүнү үйрөнүшкөн.

Мына ошентип бул макалабызда XIX кылымдын 2-жарымынан XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгилде Түркстан крайындагы орус-тузем мектептеринин бул чөлкөмдө иштеп жаткан кадимки диний мектеп медреселерге салыштырмалуу айырмалангандыгын жана кесиптик билим берүүгө көңүл бургандыгын көрсөткөнгө аракет жасадык. Ал үчүн орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасын жана алардын билим берүүдөгү ордун анализдедик.

Макаланын материалдарын жыйноого берген жардамы үчүн Исфайрам-Сай чөлкөмүндөгү Кароол айлынын тургуну Саманчиев Курсан аксакалга жана Алыш айлынын аксакалы Тажибаев Меражидин агайга чоң ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Адабияттар

1. Тайиров Н.М., Мусаев О.М., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын аткаруучулук иштери (XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылым), ОшМУнун жарчысы, 4-серия: Педагогика, психология жана филологиялык илимдер, Ош, 2020, 79-92-б.
2. Тайиров Н.М., Зулуев Б.Б., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы диний мектептер жана Ыйык Курандын, хадистердин тарбиялык мааниси, Бишкек, Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2022, №2
3. Тайиров Н.М., Зулуев Б.Б., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы медреселер жана алардын жаштарга билим берүүдөгү ролу (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы), Бишкек, Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2021, №8
4. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан, Москва, 1950, - 392с.
5. Кокандский краеведческий музей, архив, инв.№995, Н.В., с.116
6. Зулуев Б.Б. XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылым башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында), Пед. илим. докт. дисс., Ош, 2018, -265 б.
7. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия: 5-том. Башкы редактору Ү.А.Асанов., Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014, -726 б.
8. Таиров К.А. Сүлүктү шаарынын кеңеш доорундагы жана эгемендүүлүк мезгилиндеги өнүгүү тарыхы, Тар. илим. канд. дисс., Бишкек, 2022, 195 б.
9. История образования Кыргызстана, <https://edc.Kg>edu-history-kg>
10. Знаменский П.В. Участие Н.А.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае [текст] П.В.Знаменский, Казань, 1900, - 116 с.

7-секция. Филологиялык илимдерди өнүктүрүүнүн заманбап талаптары

УДК-81

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫН ЖАНРДЫК ЖАНА ТЕКСТТИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Ажыбаева Замира Абдыкалыковна - Заманбап Эл аралык университетинин доценти эл.дарек.
ajybaeva 1966@mail.ru

Аннотация

Илимий макала кыргыз эл оозеки чыгармачылыгындагы дидактикалык жанрдын өзгөчөлүгү, түрлөрү, табияты, мазмуну, мааниси, аткарылышы жөнүндөгү маалыматтарга арналды жана санат-насыят ырларынын тилине кыскача лингвостилистикалык анализ жасалды.

Дидактикалык чыгармалардын тарыхы, табияты, колдонулушу, өсүп-өнүгүшү жана сакталышы бир нече доорлорду камтыйт. Көп кылымдык тарыхка эгедер, турмуштук тажрыйбага мол кыргыз элинин түгөнгүс санаттары дидактикалык чыгармалардын негизин жаратат. Терең гуманизмдин идеялары, патриоттуулук, сүйүү, биргелешип жашоо, адамгерчилик, алга умтулуу, оң жана терс сапаттарды ажырата билүү, сыйлоо, урматтоо, туура жолду тандоо, эмне жакшы, эмне жаман экендигин биле жүрүү сыяктуу моралдык этикалык принциптер бул чыгармалардын мазмунун түзөт.

Лингвистикада дидактикалык чыгармалардын тексттик түзүлүшүндөгү стилдик факторлору жана анын өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтылат. Мындай тексттер функционалдык-прагматикалык табияты, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык түзүлүшү жагынан көркөм стилдин башка жанрларынан айырмаланат. Мында элдин көп кылымдардан бери келе жаткан рухий маданиятынын үлгүлөрү сакталып, адамдарга таалим-тарбия берүү кызматы аткарылат жана тексттин мазмуну аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп поэтикалык талаптар ишке ашырылат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз эл оозеки чыгармалары, элдин тарыхы, дидактикалык жанр, философиялык көз караштар, элдик рух, жүрүм-турум эрежелер, элдик маданият, элдик психология, улуттук маданият, улуттук дух, көрөңгөлөр, санат-насыят, макал-лакап, афоризмдер, терме ырлары.

ЖАНРОВЫЕ И ТЕКСТОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация

Научная статья была посвящена информации об особенностях, видах, природе, содержании, значении, исполнении дидактического жанра в кыргызском народном творчестве и проведен краткий лингвистический анализ языка санаторий-учтенных стихов.

История, природа, использование, рост, развитие и сохранение дидактических произведений охватывает несколько эпох. В основе дидактических произведений лежит неиссякаемое количество кыргызского народа, имеющего многовековую историю, богатый жизненным опытом. Идеи глубокого гуманизма, моральные этические принципы, такие как патриотизм, любовь, сосуществование, человечность, стремление вперед, способность различать положительные и отрицательные качества, уважение, уважение, выбор правильного пути, знание того, что хорошо, а что плохо, составляют содержание этих работ.

В лингвистике речь идет о стилистических факторах в текстовой структуре дидактических произведений и их характеристиках. Такие тексты отличаются от других жанров художественного стиля функционально-прагматическим характером, логико-коммуникативным, смысло-структурным строением. При этом сохраняются многовековые образцы духовной культуры народа, осуществляется воспитательная и воспитательная

служба людей и через содержание текста реализуются художественно - поэтические требования

Ключевые слова - Кыргызский фольклор, история народа, дидактический жанр, философские воззрение, народный дух ,правила поведения, народная культура, народная психология, национальный менталитет, проповеди, пословицы, песни.

GENRE AND TEXTUAL FEATURES OF DIDACTIC WORKS

Annotation

The scientific article was devoted to information about the features, types, nature, content, meaning, performance of the didactic genre in Kyrgyz folk art and a brief linguistic analysis of the language of the sanatorium-recorded verses was carried out.

The history, nature, use, growth, development and preservation of didactic works spans several epochs. The basis of the didactic works is an inexhaustible number of the Kyrgyz people, who have a centuries-old history, rich in life experience. The ideas of deep humanism, moral ethical principles such as patriotism, love, coexistence, humanity, striving forward, the ability to distinguish between positive and negative qualities, respect, respect, choosing the right path, knowing what is good and what is bad, constitute the content of these works. Keyword

Kyrgyz folklore, history of the people, didactic genre, philosophical outlook, folk spirit, rules of conduct, folk culture, folk psychology, national mentality, sermons, proverbs, songs.

In linguistics, we are talking about stylistic factors in the textual structure of didactic works and their characteristics. Such texts differ from other genres of artistic style in their functional and pragmatic nature, logical and communicative, semantic and structural structure. At the same time, centuries-old samples of the spiritual culture of the people are preserved, the educational and educational service of people is carried out and artistic and poetic requirements are realized through the content of the text.

Keywords

Oral works of the Kyrgyz people, history of the people, didactic genre, philosophical views, folk spirit, rules of conduct, folk culture, folk psychology, national culture, national spirit, visionaries, sanatoriums, proverbs, aphorisms, thermal poems.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында дидактикалык жанрдагы чыгармалар өзгөчө мааниге ээ. Мындай чыгармалар кыска, так, таамай, көркөм айтылып, мазмуну жагынан элдин көз карашы, салт-санаа үрп-адат, жашоо шарты менен тыгыз байланышат. Алмустактан келе жаткан бабалар мурасын, аталар акылын, энелердин даанышмандыгын, улуттун көөнөргүс улуу нускаларын, улууга урмат, кичүүгө ызат сыяктуу улуттук баалуулуктардын үлгүсүн ушул чыгармалардан арбын жолуктурабыз. Адамзат пендесинин тирүүчүлүктөгү улуу вазийпалары, анын аткарылышы, жашоого болгон көз карашы, таанып-билүүсү бул чыгармалардын табиятын аныктап турат. Акыл-эс, ыйман, ынсап, мээрим, сүйүү, кечирим сыяктуу сапаттык мүнөздөр жашоонун турмуштагы реалдуу жана реалдуу эмес мыйзамдары менен терең жуурулушуп улуттук менталитеттин, улуттук кулк-мүнөздүн калыптанышын шарттайт. Натыйжада адамдар өздөрү көргөн, уккан, билген окуяларды жамактатып айтып, ырдап бири-бирин сыйлоо, урматтоо, адам болуу, жамандыктан качуу, татыктуу өмүр сүрүү категорияларын ар кандай формада айтып таалим-тарбиялык мүнөздөгү чакырыктарды жасашкан.

Ошентип, сырткы түзүлүшү менен ички мазмуну айкалышкан мындай көркөм чыгармалардын жаралышында нукура элдик турмуштук тажрыйбалардын майда үлгүлөрүнөн тартып чоң психологиялык өзгөрүүлөрү, моралдык-этикалык жүрүм-туруму, жашоо шарты, эмоциясы, иш-аракеттери камтылган. Башка жанрларга караганда дидактикалык чыгармалардын табияты, колдонулушу, өсүп-өнүгүүсү, сакталышы жана жайылышы бир нече доорлорду басып өткөндүгү менен айырмаланат. Андагы айтылган ар бир деталь куюлушкан ыргак менен уйкаштыгы, ритмдүүлүгү, таасирдүүлүгү күчтүү, кыска

так фразалар менен берилип адамдын жаттоосуна жана тез айтуусуна ыңгайлуу. Дидактикалык мүнөздөгү чыгармалар кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрүнүн кандай гана тексттеринде иллюстрация катары пайдаланылбасын ал тексттин көркөмдүк денгээлин арттырып ойду элестүү берүү менен бирге текстти ар тараптан шөкөттөп окумдуулугун күчөтүп турат. Тексттин көркөмдүк табиятын жаратууда кездешкен макал-лакап, учкул сөз, афоризм, фразеологиялык айкаштар, акылман ойлор негизги мазмунду элестүү берсе ритм, рифма, уйкаштык, кайталоо, троптун түрлөрү сыяктуу кубулуштар элдик поэтиканын талаптарын сактап тексттеги моралдык тематикалык өзгөчөлүктү камсыздайт. Терең гуманизмдин идеялары, патриоттуулук, сүйүү, биргелешип жашоо, адамгерчилик, алга умтулуу, оң жана терс сапаттарды ажырата билүү, сыйлоо, урматтоо, туура жолду тандоо, эмне жакшы, эмне жаман экендигин биле жүрүү сыяктуу моралдык этикалык принциптер бул чыгармалардын мазмунун түзөт.

Элдик нарк-насилдин бийик үлгүлөрү сакталган дидактикалык чыгармаларга көркөм адабиятта «...акыл-насаат берүүчү, таалим-тарбия үйрөтүүчү, курч сөздүү, көлөмү чакан көркөм чыгармалар»[1:34] деп аныктама берилет. Мындай чыгармаларга: санат-насыят ырлары, табышмактар, үлгү ырлар, терме ырлар, макал-ылакаптар, жаңылмачтар киргизилген. Бул чыгармалардын мүнөзү, өсүп-өнүгүүсү, колдонулуу чөйрөсү ар кыл. Эл арасындагы турмуштук тажрыйбадан алынган салыштыруу, жанытма, акыл-насаат, үлгү, терме сыяктуу таалим тарбия берүүчүлүккө байланышкан айтымдар элдик оозеки чыгармачылыктын курамына өтүп, дидактикалык чыгармалардын пайда болушуна негиз болгон. Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый узак жолунда көчмөн кыргыздын өз жашоо шартына ылайыкташкан оозеки үлгүлөрү бүгүн да өз маанисин жоготпой, жаштарга таалим, уккандарга насаат, таланттарга санат болуп келе жатат. Анын баалуулугу өтө кеңири өнүккөндүгүндө жана аларды таратуучулар эл жана элдин ичиндеги таланттуу, чыгармачыл, ойчул инсандар экендигинде.

Дидактикалык маанидеги көркөм чыгармалардын маанисинин тереңдиги анын адамдардын мүнөздүк сапатындагы оң жана терс сапаттарга, жашоо ыргагындагы оош кыйыш мамилелерге, турмуштук ар кандай кырдаалга, көрүнүштөргө карата таалим-тарбия, акыл-насаат берүүчү касиетке ээ болгондугунда. Көп кылымдык тарыхка эгедер турмуштук тажрыйбага мол кыргыз элинин түгөнгүс санаттары дидактикалык чыгармалардын булагы десек жаңылышпайбыз. Анткени бул жанрдагы кайсы гана чыгарманын текстин окубайлы анын мазмунунда улуттук өзгөчөлүккө таандык көлдөй чалкыган акылмандык, ала-тоодой бийик адамгерчилик, тереңдикти көрө билген көрөгөчтүк, таамай айткан тапкычтык, ар кандай кубулушту туя билген сезимталдык айтуучунун дагы угармандын дагы жан дүйнөсүн байытып, көксөөсүн кандырбай койбойт.

Лингвистикада дидактикалык чыгармалардын тексттик түзүлүшүндөгү стилдик факторлору жана анын өзгөчөлүктөрү жөнүндө өзгөчө сөз кылууга болот. Мындай тексттердин функционалдык-прагматикалык табияты, логика-коммуникативдик, маанилик-структуралык түзүлүшү жагынан көркөм стилдин башка жанрларынан айырмаланат. Мында элдин көп кылымдардан бери келе жаткан рухий маданиятынын үлгүлөрү сакталып, адамдарга таалим-тарбия берүү кызматы аткарылат жана тексттин мазмуну аркылуу көркөм ой жүгүртүлүп поэтикалык талаптар ишке ашырылат. Адамдардагы оң жана терс сапаттарды аңдап билүү, аларды жагдайга жараша талдай билүү, рухий муктаждыкка жараша колдоно билүү мындай тексттердин негизги өзгөчөлүгү. Мындай факторлор дидактикалык мүнөздөгү чыгармалардын касиет-белгилерин, маанилик-структуралык, логика-прагматикалык жактан түзүлүшүн аныктайт. Мисалы Т.Сатылгановдун насыятында:

Күлүк менен жарышпа
Билимдүү менен алышпа
Акылсызга сөз айтып,

Акмак менен сырдашпа.

Тексттеги адамзатка айтылуучу кеп-кеңеш, акылдуу сөз көркөм-эстетикалык ыргак менен айтылды ошого жараша тилдик каражаттар колдонулду жана тексттеги негизги ой логика-прагматикалык өзөккө ылайык жайгаштырылды. Кептеги негизги ой- адам, ага тиешелүү сапаттар аныкталып келип, оң жана терс сапаттарга мүнөздүү болгон белгилерге анализ жасалган жана окурманга (угарманга) насаат айтып терс жолдон оолак болууга чакырык жасап, жагдайлык -маанилик үзгүлтүксүз кыймыл туюндурулуп негизги мазмунду түшүнүүгө таяныч болду.

Көркөм чыгармалардын текстиндеги карым-катыш байланыштар контекст аркылуу ишке ашат « Контекст көркөм стилдеги текстте текстти интеграциялоочу күчтүү экстралингвистикалык фактордун катарына кирет. Колдонулган сөздөр контекстте гана конкреттүү мааниге ээ болуп, тиешелүү көркөм-эстетикалык функцияны аткарат. Көркөм стилдеги текст ушунусу менен конкреттүү, оригиналдуу, уникалдуу мүнөзгө ээ болот»[2.107] дейт окумуштуу Т. Маразыков. Мындай артыкчылыктар дидактикалык мүнөздөгү тексттердин табиятына таандык десек болот. Макал-ылакап, жаңылмач, табышмак, казал, санат-насыят ырлардын контексттик түзүлүшүндө нукура элдик нарк-насил, улуттун уюткулуу көрөңгөлөрү көркөм берилет. Алсак, «Акылман кебине таянат, азамат элине таянат», “Аргымак аттын жакшысы азыраак оттоп көп жуушайт, азамат эрдин жакшысы азыраак сүйлөп көп тыншайт” деген макалдарда нукура элдик азаматтардын мүнөздүк сапаттарына таандык болгон артыкчылык, үрп-адат кылдат туюндурулду. Ал эми кыргыз санат, насаат, үлгү ырларында чагылдырылган кайталангыс этномаданий туюмдар ар бир акын-жазуучунун чыгармачылыгында улуттук менталитеттин көөнөргүс факторлору катары кызмат аткарып, тексттин семантикалык –структуралык жактан уюшулушуна түздөн-түз таасирин тийгизет:

Адал жүргүн, арам болбо
Сагы болуп, саран болбо,
Жакшылыкты билип туруп,

Түшпөгүлө жаман жолго[4:11] деген сыяктуу моралдык этикалык түшүнүктөр ар кандай ыкмада пайдаланылган көркөм тилдик каражаттар аркылуу ишке ашырылып, тексттеги контексттик ыкманы жаратат.

Качандыр бир болуп өткөн окуя турмушта лакап болуп айтылып элдик психологияны, этнопедагогиканы, каада-салт, үрп-адатты жаратып, макалдатып, табышмактатып, жаңылмачка сиңирип, акыл-санатка салат. Логика-структуралык маанай мына ушундай жагдайлар аркылуу ишке ашырылат. Ата бабаларыбыздын турмуштук тажрыйбаларынан жаралган көрөңгөлүү бул чыгармалар эл оозунда айтылып, сакталып, жайылтылып акыры бизге келип жеткен жана бизден кийинки муундарга да тарбиялык мааниси күчтүү боюнча көркөм чыгармалардын катарын толуктап кала бермекчи.

Дидактикалык маанайда айтылган тексттердин көркөм тексттик өзгөчөлүгү анын тилдик каражаттардын коннотациялык ыкмада пайдаланылышы менен шартталат. Тактап айтканда тилдик деңгээлдердин мындай тексттердеги колдонулуш өзгөчөлүгү артып, артынан кептин ээрчиши, тыбыштык ээрчишүү, катар келген үндүү, үнсүз тыбыштардын жыш колдонулушу менен көркөмдүк ыкма жаралат. Тексттеги муун менен басым айтуучунун эмоциясын билдирүү менен кептин шыр кетишине шарт жаратса, тилдеги лексикалык каражаттар, фразеологиялык айкаштар тексттик түзүлүштүн сөздүк корун көркөмдөп байытып, ал эми грамматикалык категориялар сөздөгү уйкаштыкты, байланышты, сүйлөм түзүлүштөрүн камсыздайт.

Дидактикалык чыгармалар уңгулуу элдин уюткусунан жаралып турмуштук тажрыйбалардын алкагында жашап, өмүр сүрүп келе жаткандыктан оозеки речте даяр материал катар пайдаланылат. Мындай маанидеги чыгармалардын тексттеринде да негизги

жана көмөкчү деталдар аркылуу ар кандай маани чагылдырылат. « Көркөм стилдердеги тексттерде негизги жана көмөкчү көркөм деталдар менен маалымат ачык эмес, каймана түрдө туюндурулат». [3:91]. Дидактикалык чыгармалардын басымдуу бөлүгүн камтыган макал-ылакап, санат-насыят, үлгү ырларынын тексттеринде негизги деталдар адамдардын туюм сезимдерин терең ойготуп, аларды аруулукка, жакшылыкка, жамандан оолак болууга чакырып, адамдык эң мыкты сапаттарга үндөйт. Түз айтылбай, кыйытылып айтылуучу деталдар аркылуу автор тексттеги терең маани-маңыз камтылган идеяларды адам сезиминде туюп сезүүгө, ага өз алдынча баа берүүгө үгүттөйт:

Жакшыда көрктүү эрк болот,
Жаралып сөзү эп болот.
Жайында кирген суу болот.
Башынан арбак ургандын,
Аркасында чуу болот.
Куюндун күчү жел болот,
Ынтымагы бар болсо,
Душман да сага эл болот.
Тууганы болсо ынтымак,
Жаңылбай чечен шер болот. (элдик)

Тексттеги «жакшыда» «башынан арбак ургандын» деген деталдар түз эле адамдык сапаттардын оң жана терс маанидеги негизги көрсөткүчтөрү. Ал эми « сөзү эп болот», «кирген суу болот», « чуу болот», «жел болот» сөз айкаштары жогорудагы оң жана терс сапаттардын жыйынтыгы.

Санат ырларынын тексттик түзүлүшүндөгү жалпылаштырып, жалпыга тиешелүү кылып айткандагы мазмуун кыйытып айтылган тил каражаттары «ынтымагы бар болсо», « тууганы болсо ынтымак» ыр саптарынан жеке адамга карата айтылганын түшүнүүгө болот.

Дидактикалык чыгармалардын артыкчылыгы адамзат турмушунун тажрыйбаларынан алынган адеп-ахлак, ыйман, салт-санаа, үрп-адаттар адамдарга үгүт-насаат, санат катары айтылып жакшылыкка үндөп ырдалып, даңкталып дастан болуп калың элдин катмарына сиңип, өз формасын сактап мазмунун жаңыртып актуалдуулугун жоготпой түрдүү жагдайда колдонулуп келе жаткандыгында.

Дидактикалык түзүлүштөгү чыгармалар табияты боюнча элдик оозеки чыгармачылыктын эң байыркыларынан десек болот. Анткени биздин ата-бабаларыбыздын улуттук өзгөчөлүгү: сөзмөрлүк, тапкычтык, көрөгөчтүк, баатырдык, уйкаштырылган таамай, так, кесе айтылган дидактикалык айтымдар аталарыбыздын тарых-таржымалы боюнча боз үйдүн ичинде узун түндү кыскартуу максатында чогулуп алышып ырдап, тамаша сүйлөп, бири-бирине сөз ыргытып, ага жооп табуу максатында кыска, таамай айтылган айтымдарды тез ойлонуп өз кебинде активдүү пайдаланып келгендиги маалым.

Элдик оозеки чыгармалардын дидактикалык жанрындагы чыгармалар көркөм-эстетикалык тилдик каражаттардын бай үлгүлөрүнүн колдонулушу, мазмуну жактан өзгөчө элдик таалим-тарбиянын булактарына сиңирилгендиги менен айырмаланат. Мындай мазмундагы чыгармаларды көбүнчө эл арасында акылга бай, ак менен караны так ажырата алган, таланттуу, турмуштук мол тажрыйбасы бар инсандар жаратып, аткаруучулар, сөзгө чебер айтуучулар өнүктүрүп, сактап элге жайылтышкан. Элдик философиялык көз караштагы бул чыгармалар жөнүндө кыргыз адабиятында “акыл-насаат берүүчү таалим-тарбия үйрөтүүчү, курч сөздүү көлөмү чакан көркөм чыгармалар”- деп айтылат.[5:29]

Бул чыгармалардын ичинен санат, терме ырлары тематикалык жактан өтө бай: эмгек, ынтымак, биримдик, билим, байлык, дин, адамгерчилик, жаман болуу, жакшы болуу, уул, кыз, келин. Ар бирине таандык болгон он жана терс сапаттарды, жакшылык менен жамандыкты санап көрсөтүү жана жалпы адамзатка акыл-насаат айтуу, аларды туура жолго

салуу бул өндүү ырлардын негизги миссиясы десек болот. Коомдук талапка ылайык ар кандай ыкма менен аткарылып, көпчүлүктүн көөдөнүндөгү ой-туюмдарды жарыя кылып келе жаткан терен мазмундуу, тарбиялык табияты күчтүү үлгү ырлар эч качан өзүнүн актуалдуулугун жоготпой муундан -муунга, кылымдан -кылымга ырдала бермекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы.3-китеп. Бишкек; «Шам»,2004.
2. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. 2-китеп.Бишкек, «Бийиктик» 2005.
3. Маразыков.Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери.1-китеп.Бишкек, «Бийиктик» 2005-ж.
4. Санат, насыят жана эмгек ырлары «Эл адабияты» сериясы..Б,2003.
5. Шериев Ж., Муратов А. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. КЭнин башкы редакциясы. Бишкек, 1994.

УДК 811.512.141

НАЗВАНИЯ ДЕРЕВЬЕВ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ДИАЛЕКТАХ

Акманова Римма Суюндуковна, кандидат филологических наук, Академия наук Республики Башкортостан, редактор научного журнала «Проблемы востоковедения», Уфа, Республика Башкортостан, e-mail: r.akmanova@mail.ru

Аннотация

В статье изучены названия деревьев в башкирском языке и его диалектах. Также описываются термины, связанные с данной темой.

Изучение этимологии фитонимической лексики является актуальным не только в башкирском языкознании, но и в тюркологии.

Следует учесть, что в башкирском языке и его диалектах сохранились термины для обозначения деревьев в зависимости от их возраста и места произрастания.

Основная масса названий деревьев в башкирском языке в тех же значениях имеет параллели в других тюркских языках и памятниках древнетюркской письменности.

Таким образом, в башкирском языке и его диалектах сохранилась богатая терминология, связанная с древнейшими пластами лексики тюркских языков. Древность и оригинальность названий деревьев свидетельствуют о богатстве башкирского языка.

Ключевые слова: башкирский язык, этимология, названия деревьев, общетюркский характер

БАШКЫРТ ТИЛИНДЕГИ ДАРАКТАРДЫН АТТАРЫ ЖАНА АНЫН ДИАЛЕКТИЛЕРИ

Аннотация

Макалада башкырт тилиндеги дарактардын аталыштары жана анын диалектилери изилденет. Бул темага байланыштуу терминдер да баяндалат.

Фитонимдик лексиканын этимологиясын изилдөө башкырт тил илиминде гана эмес, түрк таануу илиминде да актуалдуу.

Белгилей кетсек, башкырт тилинде жана анын диалектилеринде жашына жана өскөн жерине жараша дарактарды белгилөө терминдери сакталып калган.

Башкырт тилиндеги дарак аттарынын басымдуу бөлүгү ушул эле мааниде башка түрк тилдеринде жана байыркы түрк жазуу эстеликтеринде окшоштуктарга ээ.

Ошентип, башкырт тилинде жана анын диалектилеринде түрк тилдеринин сөз байлыгынын эң байыркы катмарлары менен байланышкан бай терминология сакталып калган. Бак-дарактардын аталыштарынын байыркылыгы жана оригиналдуулугу башкырт тилинин байлыгын далилдейт.

Ачкыч сөздөр: башкырт тили, этимологиясы, дарак аттары, жалпы түрк мүнөзү

NAMES OF TREES IN THE BASHKIR LANGUAGE AND ITS DIALECTS

Abstract

The article studies the names of trees in the Bashkir language and its dialects. Terms related to this theme are also described.

The study of the etymology of phytonymic vocabulary is relevant not only in Bashkir linguistics, but also in Turkic studies.

It should be noted that in the Bashkir language and its dialects, terms for designating trees have been preserved, depending on their age and place of growth.

Basic parts of the names of trees in the Bashkir language in the same meanings have parallels in other Turkic languages and monuments of ancient Turkic writing.

Thus, in the Bashkir language and its dialects, a rich terminology associated with the most ancient layers of the vocabulary of the Turkic languages has been preserved. The antiquity and originality of tree names testify to the richness of the Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, etymology, tree names, common Turkic character

Введение.

Термины флоры представляют особый интерес для лингвистов.

В башкирском языке лексике растительного мира посвящены работы Д.И. Хизбуллиной, терминам земледелия – Э.Ф. Ишбердина, мифологизированным растениям – Ф.Г. Хисамитдиновой, ботанической терминологии – Р.З. Сафаровой, С.И. Янтурина [1–5].

Данная терминология связана с древнейшими пластами лексики тюркских языков. Изучение названий растений в башкирском языке и его диалектах могла бы прояснить некоторые вопросы башкирской и тюркской лексикологии. Этим обуславливается актуальность данной темы.

Методы и материалы исследования.

Материалы исследования: названия деревьев в башкирском языке, диалектные термины. В работе были применены методы словообразовательного и лингвистического анализа.

Основные результаты и их обсуждение.

Башкирский термин *кайын* ‘берёза’ обозначает священное дерево башкир. Данная лексема в «Академическом словаре башкирского языка» зафиксирована в следующих значениях: 1. Белоствольное, лиственное дерево. 2. Мифологизированное дерево, первопредок, священное родовое дерево [6, с. 118–119]. Следует отметить, что башкирский термин *кайын* в тех же значениях представлен и в других тюркских языках. Ср.: тат. *каен* [7], кир. *кайың* [8, с. 324], др.-тюрк. *qajıñ* [9, с. 407].

В башкирском языке и его диалектах со словом *кайын* ‘берёза’ зафиксировано множество словосочетаний и терминов. Ср.: *кайын алкаһы* ‘березовые сережки’, *кайын бесекәйе / бөрөһө* ‘березовая почка’, *кайын гөлө* ‘комнатная березка’, *кайын дегете* ‘деготь березовый’, *кайын еләге* ‘земляника’ и другие.

В «Русско-башкирском, башкирско-русском словаре по ботанике» С. И. Янтурина представлены термины *ак кайын*, *һөйәлле ак кайын* ‘берёза бородавчатая’, *кәрлә кайын* ‘береза карликовая’, *тәпәш кайын* ‘береза приземистая’, *тәлгәш кайын* ‘береза пушистая’, *кара кайын* ‘береза черная’. В башкирском языке и его диалектах термин *кара кайын* обозначает: 1. Черную березу; 2. Плакучую березу; 3. Жостер, крушину слабительную; 4. Боярышник [5, с. 251]. Следует отметить, что в башкирском языке для обозначения старой березы употребляются следующие термины: *сауыл*, *сәуел*, *шауыт*. Лексемами *саука*, *шаука*

называют молодую березу. Следует подчеркнуть, что от этой же основы *сау* при помощи именных аффиксов *-ыл*, *-ка*, *-лык* образованы термины *сауыллык* ‘березняк крупных деревьев’, *саукалык* ‘березняк молодых деревьев’.

Съедобный гриб, растущий, в основном, в березовом лесу, называют *кайын бәшмәге* ‘березовик’. Также термином *кайын бәшмәге* ‘чага’ именуют черный гриб, растущий на стволе березы и ольхи. Для обозначения чаги в башкирском языке и его диалектах зафиксированы такие лексемы как *кайынмәшкә* в северо-западном диалекте, *кайын сәйе* в караидельском говоре, *кайын шебеше* в среднем говоре, *кайын шешкесе* в демском говоре и другие. Ср.: баш. *кыуа* ‘чайный гриб’, *күшмәк* (аргаяшский, миасский, сальзигутский, средний, среднеуральский, айский) ‘лубок березы’, *күшкә* (кызылский, средний), *күшкәк* (кызылский) [10]. Возможно, данная лексема образована от основы *күш* и аффикса именного образования *-мәк*.

С башкирскими терминами *Байкайын* ‘священная одинокая береза’, *Байсауыл* ‘священная одинокая небольшая береза’, *Хужа кайын* ‘береза-хозяйка’, *Хужа сауыл* ‘береза-хозяйка’ связаны многие обряды [3, с. 239].

Башкирский термин *кайын ороһо* ‘берёзовый кап’ обозначает нарост на стволе березы, которое употребляется, в основном, для изготовления декоративных изделий, посуды.

Самый верхний слой коры березы именуют *кайын тузы*, *туз* ‘береста’. Термином *кара туйыз* называют кору старой березы. Ср.: баш. *туз*, тат. *туз*, др.-тюрк. *тоз* [9, с. 579]. В среднем говоре южного диалекта встречается лексема *туйыз* ‘береста’.

Термин *имән* ‘дуб’ в «Академическом словаре башкирского языка» представлен в следующих значениях: 1. Крупнолиственное дерево семейства буковых с крепкой древесиной и плодами-желудями. 2. Мифологизированное дерево, способное наделить человека силой и здоровьем, имеет мужскую силу [11, с. 729]. Среди названий башкирских сказок зафиксировано наименование *Имән батыр*.

В башкирском языке и его диалектах с лексемой *имән* встречаются следующие словосочетания: *имән алмаһы*, *имән бөрөһө*, *имән бәшмәге*, *имән емеше*, *имән күкәйе*, *имәнлек*, *имән сәтләүеге*, *имән туйыраһы* и другие. Термин *имәнлек* ‘дубрава’ употребляется для обозначения места, где растут дубовые деревья. В среднем говоре южного диалекта встречаются лексемы *туйра*, *туйыра* ‘молодой дубняк’, *туйралык* ‘молодой дубовый лес’ [10].

Термин *карагай* ‘сосна’ в «Академическом словаре башкирского языка» представлен в следующих значениях: 1. Хвойное вечнозеленое крупное дерево с шишками. 2. Название родов, родовых подразделений башкир [6, с. 238]. В башкирском языке и его диалектах со словом *карагай* ‘сосна’ встречаются следующие словосочетания и термины: *карагай балғарағы*, *карагай бәшмәге*, *карагай еләге*, *карагай еме*, *карагай куңызы*, *карагайлык*, *карагай тургайы* и другие.

Лексемы *бешә*, *терке*, *терпе*, *мешә* употребляют для обозначения молодых сосен, а терминами *бешәлек*, *мешәлек* (-лек аффикс именного образования) называют место, где растут эти деревья.

В «Русско-башкирском, башкирско-русском словаре по ботанике» С. И. Янтурина зафиксированы термины *тал* ‘ива’, ‘верба’, *ак тал* ‘ива белая или серебристая’, ‘ветла’, ‘белолоз’, *кәзә талы* ‘ива козья’, ‘бредина’, ‘ракита’, *мурза талы* ‘ива корзиночная’, *өйәңке*, *мурт тал* ‘ива ломкая’, *кызыл тал* ‘ива остролистная’, ‘верба красная’, *һары тал* ‘ива пурпуровая’, ‘желтолозник’, *кара тал* ‘ива пятичичиновая’, ‘чернотал’, *коба тал* ‘ива сизая’, *аугана талы* ‘ива синеватая’, *өс һеркәсле тал*, *акһыл тал* ‘ива трехчичиновая’, ‘белотал’, *бүре талы* ‘ива чернеющая’, ‘волчья лоза’ [5, с. 39]. Следует отметить, что башкирское слово *тал* в тех же значениях имеет параллели в других тюркских языках и памятниках древнетюркской письменности. Ср.: тат., кирг. *тал* ‘ива, тальник, ракита (и

разные виды этих пород)’ [12, с. 777], др.-тюрк. *tal* ‘ива, тальник, ивовый прут’ [9, с. 528]. Терминами *таллык*, *грамлек* ‘ивняк’ именуют заросли ивы.

Башкирские термины *мләш*, *мышар* ‘рябина’ употребляются для обозначения широко распространённого плодового дерева. Лексема *мләш* в «Академическом словаре башкирского языка» зафиксирована в следующих значениях: 1. Дерево семейства розоцветных с оранжево-красными ягодами, рябина. 2. Рябина (плод). 3. Рябина (родовое дерево усерганцев). 4. Рябина (в башкирской мифологии имеет обережную и отгонную силу) [13, с. 292].

В башкирском языке и его диалектах со словом *мләш* ‘рябина’ зафиксированы следующие словосочетания и термины: *мләш бишеге*, *мләшләнеу*, *мләш сытсыгы* и другие. Термин *мләшлек* ‘рябинник’ употребляется для обозначения места, где растут рябины.

Выводы.

Таким образом, в башкирском языке и его диалектах сохранилась богатая терминология, связанная с названиями деревьев. Основная масса фитонимов в башкирском языке имеет общетюркский характер. Древность и оригинальность названий деревьев свидетельствуют о богатстве лексики башкирского языка.

Список литературы.

1. Хизбуллина Д.И. Лексика, отражающая растительный мир в башкирском и английском языках: дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 1999. 180 с.
2. Ишбердин Э.Ф. Термины земледелия в башкирском языке. Издательство Башгосуниверситета. Уфа, 2002. 150 с.
3. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. Уфа: Китап, 2019. 432 с.
4. Сафарова Р.З. Источники, пути и принципы формирования ботанической терминологии башкирского языка (на материале названий растений): дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 1984. 194 с.
5. Янтурин С. И. Русско-башкирский, башкирско-русский словарь по ботанике. Уфа: Китап, 2011. 152 с.
6. Академический словарь башкирского языка. В 10 т. Т V. (буква К) / Под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. Уфа: Китап, 2013. 888 с.
7. Ахметьянов Р. Г. Краткий историко-этимологический словарь татарского языка. Казань: Тат. книжн. изд-во, 2001. 272 с.
8. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000 слов (сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 1. А-К. 504 с.
9. Древнетюркский словарь / ред. В.М. Наделяев и др. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1969. 676 с.
10. Диалектологический словарь башкирского языка. Уфа: Китап, 2002. 430 с.
11. Академический словарь башкирского языка. В 10 т. Т III. (буквы В–И) / Под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. Уфа: Китап, 2012. 864 с.
12. Кыргызча-орусча сөздүк = Кыргызско-русский словарь: 40 000 сөз. / Түз.: К. К. Юдахин. – 4-бас. Б.: «Полиграфбумресурсы», 2019. – 1092 с.
13. Академический словарь башкирского языка. В 10 т. Т VI. (буквы Л–Ө) / Под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. Уфа: Китап, 2014. 944 с.

УДК: 81.028.21

ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕРДИН ОКУП ТҮШҮНҮҮ ЖӨНДӨМДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ ЫКМАЛАРЫ

Апышова Базаргүл Токтосуновна – ОшМУ, улук окутуучу
apyshova1978@gmail.com

Аннотация

Учурда замандын талабына ылайык кадрларды даярдоо бүгүнкү окутуунун негизги милдети болуп эсептелет. Ушул максатта билим берүүдө окутуунун жаңы технологияларын колдонуу аркылуу студенттер менен натыйжалуу ыкма, инновациялык усулдарды пайдалануу окутуу процессинде сапаттуу жыйынтык чыгарууга шарт жаратат. Айрыкча, ЖОЖдордо кыргыз тилинин практикалык курсу дисциплинасын тексттин негизинде окутуу маанилүү маселелерден болуп саналат. Анткени, текст менен иштөө студенттердин логикалык ой жүгүртүүсүн, сүйлөө чеберчилигин жогорулатып, дүйнө таанымын, акыл-туюмун өстүрүүгө багыттайт.

Студенттин текстти белгилүү адабий тилдин деңгээлинде окуу техникасын сактай алуусунун өзү анын кептик коммуникативдик ишмердүүлүк боюнча сабаттуулугун билдирип, сүйлөө жана жазуу мүмкүнчүлүгүн калыптандырууга үйрөтөт. Демек, текст акыл-эс, көрүү, угуу, кабыл алуу органдары аркылуу өздөштүрүлөт. Макалада “Жан дүйнө жаңырыгы” текстин иштөөдө “Тыным менен окуу” ыкмасы берилди.

Ачкыч сөздөр: окуп түшүнүү, ой жүгүртүү, деңгээл, кеп, ишмердүүлүк, лексикалык минимум, жазуу сабаттуулугу, тексттин идеясы, мазмун, тексттин темасы.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

Аннотация

Главной задачей сегодняшнего обучения является подготовка кадров в соответствии с современными требованиями. С помощью использования новых технологий обучения в образовании, применения инновационных методов обучения можно создавать эффективный подход к учащимся и этим добиться качественных результатов в процессе обучения.

Одним из важнейших вопросов преподавания практического курса кыргызского языка в ВУЗах является обучение на основе текста. Именно работа с текстом совершенствует логическое мышление учащихся, разговорную речь, развивает их мировоззрение и интеллект.

Само умение студента поддерживать технику чтения на уровне определенного литературного языка учит его развивать умение, говорить и грамотно писать, улучшается его словесно-коммуникативная деятельность. Так как текст усваивается через органы разума, зрения, слуха и восприятия. В статье представлен метод «Чтение через паузу» при обработке текста «Эхо души».

Ключевые слова: понимание прочитанного, мышление, уровень, речь, активность, лексический минимум, грамотность письма, мысль текста, содержание, тема текста.

METHODS OF FORMATION OF STUDENTS' LEARNING SKILLS THROUGH READING WORK WITH

Abstract

The main task of today's training is to train personnel in accordance with modern requirements. Through the use of new learning technologies in education, the use of innovative teaching methods,

it is possible to create an effective approach to students and thereby achieve high-quality results in the learning process.

One of the most important issues of teaching a practical course of the Kyrgyz language in universities is text-based learning. It is the work with the text that improves students' logical thinking, conversational speech, develops their worldview and intelligence.

The very ability of a student to maintain reading technique at the level of a certain literary language teaches him to develop the ability to speak and write competently, his verbal and communicative activity improves. Since the text is assimilated through the organs of the mind, sight, hearing and perception. The article presents the method of "Reading through a pause" when processing the text "Echo of the soul".

Key words: reading comprehension, thinking, level, speech, activity, lexical minimum, writing literacy, thought of the text, content, subject of the text.

Киришүү

Текст – негизинен, өзүнө маалыматты камтып туруучу жана адамдардын маалыматтарды алмашуусунун каражаты. Ал тилдик жана тилдик эмес (мимика, жест, кыраат ж.б.) каражаттары аркылуу ишке ашат, ошону менен адамдар бири-бири менен текст аркылуу пикир алмашат. Ал эми “Окуу жана түшүнүүгө” токтолсок, окуунун бул түрү эки компоненттен туруп, биринчи компоненти - бул, окуунун өзү, анын бай табияты, тактап айтканда шар окуу, көрктүү окуу, сезимдүү окуу, мазмундуу окуу, логикалуу окуу, психологиялык окуу ж.б.

Ал эми түшүнүү процесси да өзүнө төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилерди камтып турат десек болот:

- чыгарманын мазмунун түшүнүү;
- сөздөрдүн маани-мазмунун түшүнүү;
- автордун оюн түшүнүү;
- тексттин тематикасын түшүнүү;
- тексттин идеясын түшүнүү;
- каармандын образын түшүнүү;
- айтылып жаткан проблеманы түшүнүү;
- тексттин тарбиялык маанисин түшүнүү;
- тексттеги каармандын образын, мүнөзүнүн кандай экенин түшүнүү;
- текстти окугандан кийин өз алдынча ой жүгүртүү менен адамдардын жан дүйнөсүн талдап түшүнүү... ж.б. Бул иш-аракеттердин иш жүзүнө ырааттуу ашышы үчүн, студент да, мугалим да окуунун үстүнөн чыгармачыл, проблемалуу жана сынчыл ой жүгүртө билүүнүн зарылдыгын унутпоо керек. Андай ой жүгүртүү болбосо, текст менен иштөө, ал аркылуу чыгарманы түшүнүү дагы да толук ишке ашпай калуусу ыктымал.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары

Макалабызда эмпирикалык (байкоо, которуу, каталогдоштуруу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, жалпылоо ж.б.) методдору колдонулду. Аталган усулдар тилдик изилдөөлөрдө кеңири колдонулат

Окуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча бир топ окумуштуулар изилдеп келишкен. Алсак, илимпоз З. Тагаева “Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы” деген эмгегинде: “Окуу – бул сүйлөмдүн ар бир элементин таразалоону, алардын бири-бирине болгон мамилелерин дал келтирип уюштурууну, көптөгөн күчтөрдүн биргелешип иштөөсүн талап кылган сындап да, жактырып да натыйжасын күткөн татаал процесс”, - деген пикирин билдирсе [1:66], Ч. Рыспаева: “Окуу ишмердүүлүгү–бул өзүн-өзү өзгөртүү, өзүн-өзү жакшыртуу боюнча ишмердүүлүк, ал эми анын продуктысы– субъектинин, б.а. окуучунун өзүндө аны аткарууда жүргөн өзгөрүүлөр”, - аныктама берген [2:76]. Ал эми профессор Сулайман Рысбаев “Баланын китеп окуусун уюштуруу

технологиялары” аттуу эмгегинде баланын окуу ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган усул-ыкмалар, китеп окууга үйрөтүүдөгү окутуунун формалары жана тексти окууда окуучулар кандай компетенцияларга ээ болууга тийиш экендигине кеңири токтолуу менен текст менен иштөөдө колдонулган усулдардын ролу чоң экендигин төмөндөгүдөй белгилейт:

“Окуунун практикалык натыйжалуулугуна жетишүүдө, албетте, интерактивдүү методдор, анын ичинде сынчыл ойлом, анын стратегиялары: синквейн, даймонд, класстер, зигзаг ыкмаларын колдонуу, алар аркылуу окуучунун жеке баасын, жеке изилдөөсүн, жеке көз карашын, пикирин, оюн билдирүүсүнө жетишүү, ал пикирлерди баалоо, ролдук оюндарды уюштуруу ж.б. мындан сырткары, текст, анын темасы, идеясы, проблемасы, каармандары, алардын тагдырлары, чыгарманын баалуулугу, тили, ж.б. туурасында ой жүгүртүү” эске алынат [3:27].

Чындыгында, окумуштуулар белгилегендей, текст аркылуу жогоруда айтылган көндүмдөргө ээ болуу менен студенттердин акыл-оюн өстүрүү, өз алдынча иштөө активдүүлүгүн калыптандыруу, өтүлө турган материалды жеткилең түшүнүүнү камсыз кылуу, тилдик материалды салыштырууга, айырмалоого, анализдөөгө үйрөтүү сыяктуу жетишкендиктерге жетишебиз.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда билим берүү жана студенттердин акыл-оюн өстүрүү бирдиктүү процесс катарында ишке ашырылат. Сабакта ар түрдүү методикалык ыкмалар колдонулуп, түрдүү көнүгүүлөр иштетилет. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Мисалы, Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романынын негизинде түзүлгөн “Жан дүйнө жаңырыгы” деген темадагы тексти “Тыным менен окуу” усулу аркылуу иштеп көрөлү.

Окууга чейинки тапшырмалар

1-тапшырма

А) Окууга чейинки тапшырмалар

Алгач лексикалык минимум менен иштейбиз (Акылдуу доскадан көрсөтүү менен ар бирине токтолобуз. Текст экономика багытында билим алган студенттерге арналгандыктан экономикалык терминдер камтылды).

- ❖ Дүң соода – товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү алып сатуу же профессионалдык пайдалануу максатында сатып алуучуларга сатуу боюнча ишмердик.
- ❖ Алып-сатарлык - Алып сатарлык деген термин баанын күтүлүп жаткан өзгөрүүсүнөн жакшы киреше алып келүү үмүтүндө олуттуу тобокелдикти камтыган активди сатып алуу жана сатуу процесси.
- ❖ Базар - белгилүү бир товарларды же кызматтарды сатуучулар ошол товарларды жана кызматтарды сатып алуучулар менен жолугуша турган ар кандай жер
- ❖ Товар - бул сатылып алынган жана сатылган ар бир буюмга же буюмга берилген ат, ошондуктан анын баасы же мааниси бар
- ❖ Базар экономикасы - товар-акча катыштарына, менчиктин ар кыл формаларына, өндүрүп-чыгаруулардын жана жарандардын эркин атаандаштыгына негизделген улуттук экономиканын уюштуруу тутуму.
- ❖ Фирма - бул коммерциялык ишкердик уюму, мисалы, корпорация, жоопкерчилиги чектелген коом (ЖЧК) же өнөктөштүк - кесипкөй кызматтарды көрсөтөт. Бул сөздөрдүн түшүндүрмөсү менен жакындан

таанышкандан кийин темага багыттоо жумушу аткарылат.

Б) 1. “Жан дүйнө жаңырыгы” сөзүн кандай түшүнөсүз? Түшүнүгүңүздү кыскача жазыңыз (3-5 сүйлөм)

2. Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романы менен “Жан дүйнө жаңырыгы” деген сөздү байланыштырууга болобу? Сиздин пикириңиз? (3-5 сүйлөм, оозеки).
Студенттер менен баарлашуу жүргүзүлүп,

1-тынымды окуу сунушталат:

Жан дүйнө жаңырыгы

1-тыным

Аңчылыкты уюштуруу, аны өткөрүү туурасында далай кеңештер айтылды. Арсен Саманчиндин көзү ачылды, маңдайында пландарын кагазга чиймелеп, бүт дили менен бериле кызый сүйлөп жаткан Бектур агасын угуп отуруп, өтө ыраазы болду. Тим эле укмуш пландаптыр. Таң каласың, Бектур агасынын айтуусу боюнча жанагы ханзадалар жырткычтарды өздөрү тандап, таамай атып алышы үчүн жырткычтарды буктурмага айдап келүүнүн мыкты жолун сунуштады. Кулак угуп, ойго келбеген иштерди угуп отурган Арсен анын маңызына түшүнгөндөй болду, антпесе болбойт эле, тоодогу аңчылыктын бардык маселелерин араб ханзадаларына түшүндүрүп берүүсү зарыл болчу.

Ооба, Бектур ага ушундай кылмак, аңчылык кылуу документтери толук экен, лицензиядан баштап, бизнес планы, аны өнүктүрүү жолдору, эң негизгиси барстарды атууга уруксаты, айтор, киреше, салык жана башкалары так көрсөтүлүптүр. Муну бизнестеги шериктеши Арсен жаземдебей туйду. Заматта анын ою алда кайда учту.

1-тынымдан кийин берилүүчү суроолор?

1. Кыска тексттен кандай түшүнүк алдыңыз?
2. Бектур ага кандай максатта план түзүп жатты? Сиздин оюңуз?
3. Мындан ишкердикке (бизнеске) байланышкан жагдайларды байкай алдыңызбы? Далилдерди келтирүү менен пикириңизди айтсаңыз?
4. Арсен эмнелерди ойлошу мүмкүн? Эмне үчүн?
5. Окуя мындан ары кандай уланышы мүмкүн?
Студенттер менен мындай суроо-жоопторду жүргүзгөн соң 2-тынымды окууга өтсөк болот.

2-тыным

Ой деген бирде космоско чыгып, кайра уясына учуп келген эркин куштай го. Ушу азыр да анын башына кайрадан бир ой, бул мертебе барстарга силерди кызыл кыргын кылганы жатышат деп кантип кабарласа болот деген ой келди. А кокус чын эле билдире турган кырдаал-шарт болсо, анда доллардын курсу күндөн-күнгө өсүп жатканда жайнаган акча болуп жаткан бизнести эмне кылат? Кайда катасың? Жырткычтарды учкул кыялың менен сактап кал. А бизнесчи? Ал эмне болот? Дүйнөнү катаал кризис каптап жатканда, алдыңа келген “жашылбайлардан” куру каласыңбы? Суйкайган сулуу Элесин да өзүнүн дүң соода иши жөнүндө, алып-сатарлык туурасында кеп козгоп, Олуя-Атадан Саратовго поезд менен, андан Москвага самолёт менен учарын айтып, ал жактан базар сураган товарларды алып келип, 10-15% пайда көрөрүн айтып жатпайбы? Муну деген базар экономикасы дейт. А сен кайдагыны кыялданасың? Ошондуктан азыр бизнеске гана артыкчылык берилет, калгандарынын бүт баары кийин, кийинкиден да кийин болот. Ии, адатыңча дагы бир нерселерди балп эттирип айтып көрчү, антет экенсиң, ооба, андан көрү асынып калганың жакшы. Ушу кезде Бектур аганын сөзү барган сайын акыл-насаат айткандай болуп бараткан, ошондон уламбы, айтор, Арсен Саманчин аны менен сүйлөшүп жатып маал-маалы менен өзүнөн өзү эле ушуларды ойлоду да, “Мерген” бизнес-аңчылык фирмасынын кожоюнунун көрсөтмөлөрүн ханзадалар каада менен келгенде кереги суудай тиет деп блокнотуна англис тилинде жазып жатты.

Арсендин дил-оюнда эмнелер болуп жатканын, эсинен чыкпай элирткен бир азгырык санаанын кайдан келип, убайым таштап турганын Бектур Саманчин такыр билген жок, өзү бир сөз айтпаса анын билмеги кайдан...

2-тынымдан кийин берилүүчү суроолор?

1. Арсендин ички дүйнөсүндө кандай карама-каршылыктар алпурушту?
2. Текстте базар экономикасынын ролу канчалык деңгээлде чагылдырылган?
3. “Мерген” бизнес-аңчылык фирмасын кандай түшүнүүгө болот?

4. Лексикалык минимумда айтылган сөздөр кандай максатта колдонулган? ж.б.

Текст аркылуу суроо-жооптор жүргүзүлгөндөн кийин билимдерин текшерүү үчүн тест суроолорун пайдалануу да жакшы натыйжа берет. Мында студенттер текст боюнча алган түшүнүктөрүн бышыктоо менен ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө ээ болот.

Тест менен иштөө

1. Тексттеги “базар сураган товарлар” деген сөз кандай мааниде колдонулду?

- а) кымбат товарлар б) базардагы өтүмдүү товарлар
в) арзан товарлар г) суроо-талабы анчейин болбогон товарлар

2. Арсендин эмоциялык абалы кандай?

- а) кооптонгон б) кубанган в) таң калган г) өкүнгөн

3. Дүйнөнү катаал кризис каптап жатканда, алдыңа келген “жашылбайлардан” куру каласыңбы? Асты сызылган сөз кандай мааниде колдонулган?

- а) түс б) жашыл чөп в) акча г) тамак

4. Арсен Саманчин оюнда эмнелер менен алпурушуп жатты?

- а) бизнес планын бүлүндүрбөө б) Бектур агасынын ишенимин актоо
в) ички дүйнөсүндөгү карама-каршылык г) барстарды сактап калуу

5. Арсен бул көрсөтмөлөрдү ханзадалар каада менен келгенде кереги суудай тиет деп --
----- англис тилинде жазып жатты. Тиешелүү сөздү бош орундукка жайгаштырыңыз

- а) дептерине б) блокнотуна в) китебине г) кагазга

Корутунду

Демек, студенттер текст боюнча жогорудагыдай иш-аракеттерди аткаруу менен бир нече компетенциялардын комплексине ээ болушат:

- тексттин атын талдап түшүнүшөт;
- тексттин мазмунун, сюжетин, темасын талдай алышат;
- тексттин идеясын талдоого көнүгүшөт;
- тексттин атынын анын темасына жана мазмунуна туура келишин аныктай билишет;
- текстте коюлуп жаткан проблеманы түшүнүшөт;
- тексттин түзүлүшүн (башталышын, өнүгүшүн, жыйынтыгын) аңдашат;
- тексттин стилин аныктай алышат;
- тексттеги кептин түрүн ажырата билишет.

Ошондой эле:

- текст – сөз байлыгын өстүрүү каражаты;
- текст – дүйнө тааным өнүктүрүү;
- окуп-үйрөнүүнүн объектиси;
- текст – кеп ишмердүүлүгүнүн өнүмү (продукт);
- текст менен иштөө – машыгуунун бир түрү;
- текст – ой жүгүртүүсүн өстүрүү болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, текст менен натыйжалуу иштөө аркылуу биз студенттерди кеп маданиятына үйрөтүп, логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрөбүз жана сөздүн лексикалык маанисин туура, так түшүнүү менен аны орундуу колдонууга көнүктүрөбүз.

Колдонулган адабияттар

1. З. Тагаева “Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы” Ош, 2007, 66-бет
2. Ч. Рыспаева “Башталгыч класстарда окуучулардын окуу мотивациясын калыптандыруунун педагогикалык шарттары” Диссертация Б.: 2018, 76-бет
3. С. Рысбаев “Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары” Башталгыч класстардын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо Б.: 2015, 27-бб.
4. Келгиле, окуйбуз! Башталгыч класстын мугалимдери үчүн окуу жөндөмүн өркүндөтүү боюнча колдонмо. Б.: 2017
5. “Кут билим” газетасы. 2021-жыл, 29-ноябрь

УДК:372.88.

ОРТО КЕСИПТИК ОКУУ ЖАЙЛАРДА “МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫ АРКЫЛУУ СТУДЕНТТЕРДИН ДҮЙНӨ ТААНЫМЫН, КЕП ЧЕБЕРЧИЛИГИН ӨСТҮРҮҮ

Бактыгүл Байтикова – ОшМУ, п.и.к., E/mail:bbaitikova75@mail.ru
Канымбү Коңурбай кызы – ОшМУ, окутуучу. Kanym_1992@mail.ru

НИЙ ПОСРЕДСТВОМ ДИСЦИПЛИНЫ «МАНАСОВЕДЕНИЯ»

Аннотация

Бүгүнкү күндө окуучулар 9-классты бүтүп, орто билимге ээ болгондон кийин атайын орто кесиптик билим берүү мекемелеринде окуусун улантып жатышат. Окуу программасы негизинен мектеп программасы менен айкалыштырылып окутулат. Макалада орто кесиптик окуу жайларда окуп жаткан орус тайпаларынын студенттерин “Манас таануу” дисциплинасы аркылуу дүйнө таанымын, кеп чеберчилигин өстүрүү боюнча тажрыйбалык иш-аракеттер тууралуу айтылат. Ошондой эле, студенттердин дүйнө таанымын өстүрүүдө соцтармактагы (сайттардагы) материалдарды пайдалануунун эффективдүүлүгү, жаштар кызыккан илимдин тармактары менен байланыштырып окутуу жагы каралды. Студенттерге китеп окутуу маселесин чечүү, чыгарманы окууга кызыктырууну заманбап технологияларды колдонуу аркылуу түшүндүрүү макалада негизги өзөктүү фактор катары берилет. Анткени учурда студенттер китепти окуганга караганда, уюлдук телефондорду, технологиялык каражаттарды колдонгонду ыңгайлуу деп эсептешет. Ошондуктан окуткан мугалим же окутуучу билим берүүдө кайсыл каражаттар, усул-ыкмалар ыңгайлуу жана жеткиликтүү болсо, мына ушундай да жолдорун карап чыгуу абзел. Макаланы мектепте жана орто кесиптик окуу жайларда адабият, манас таануу предметтерин окуткан мугалимдер тажрыйба алмашуу максатында колдонсо болот.

Ачкыч сөздөр: орто кесиптик окуу жайы, “Манас” эпосу, улуттук баалуулук, кеп ишмердүүлүгү, шык берүү, сабак, эпоско кызыктыруу, салыштыруу, көркөм тилдик каражаттар

РАЗВИТИЕ МИРОВОЗНАНИЕ И РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВА

Аннотация

После окончания 9-го класса учащиеся продолжают обучение в учреждениях среднего специального профессионального образования. Учебная программа обычно преподается в сочетании со школьной программой. В статье рассказывается о практической работе студентов русских групп, обучающихся в средних профессиональных учебных заведениях, по развитию мировоззрения и навыков публичных выступлений через дисциплину “Манасоведение”. Также была рассмотрена эффективность использования материалов в социальных сетях (сайтах) в развитии знаний учащихся о мире, связь с областями науки, которыми интересуется молодежь. Основным ключевым фактором в статье является решение проблемы обучения студентов книгам, объяснение интереса к чтению произведения за счет использования современных технологий. Сегодня студентам удобнее пользоваться мобильными телефонами и технологиями, чем читать книгу. Поэтому важно учитывать способы, которыми учитель или преподаватель располагает наиболее удобными и доступными методами и приемами обучения. Статья может быть использована учителями литературы и манасоведения в школах и средних профессиональных учебных заведениях для обмена опытом.

Ключевые слова: Средняя профессиональная школа, эпос “Манас”, национальные ценности, риторика, навыки, уроки, эпический интерес, средства литературного языка

DEVELOPING WORLD SCOPE AND STUDENTS SPEAKING SKILLS IN SECONDARY VOCATIONAL SCHOOLS THROUGH THE DISCIPLINE “MANAS STUDIS”

Annotation

At present, after graduating from the 9th grade, students continue their education in specialized secondary vocational education institutions. The curriculum is generally taught in combination with the school curriculum. The article tells about the practical work of students of Russian groups studying in secondary vocational schools to develop worldview and public speaking skills through the discipline “Manas Studies”. The effectiveness of the use of materials in social networks (websites) in the development of students' knowledge about the world, connection with the fields of science that young people are interested in was also considered. The main key factor in the article is to solve the problem of teaching students books, explaining the interest in reading a work through the use of modern technologies. Students today are more comfortable using mobile phones and technology than reading a book. Therefore, it is important to consider the ways in which the teacher or instructor has the most convenient and accessible teaching methods and techniques. The article can be used by teachers of literature and literature in schools and secondary vocational schools for the exchange of experience.

Keywords: secondary vocational school, the epic “Manas”, national values, rhetoric, skills, lessons, interest in the epic, comparisons, literary language.

Киришүү

Учурда орто кесиптик окуу жайлардын программасында “Манас таануу” дисциплинасы өтүлөт. Бул дисциплинанын максаты студенттерди “Манас” эпосунда чагылдырылган кыргыз маданиятын, тарыхын, этнографиясын, этнопедагогикасын үйрөнүү менен акыл-ой, рухий, сөз байлыктарын кесиптик, күндөлүк жана социалдык маанилүү кырдаалдарда колдоно билүүсүнө көнүктүрүү, эли-жерин, Ата Мекенин, улуттук дөөлөттөрүн сүйүүгө, мекенчилдикке тарбиялоо, улуттук аң-сезимин көтөрүү болуп саналат.

Брас, азыркы учурда “Манас” эпосун окутууда ар кандай окуу-усулдук колдонмолор, лекциялык курстун топтомдору чыккан. Андан башка, аудио-видео материалдар да бул казынаны толуктайт. Ошентсе да, “Манас” эпосун окутууда дагы деле кыйынчылыктар бар экени талашсыз.

Изилдөөнүн материалдары жана усулдары

Бүгүнкү күндүн окуучулары өз билимдерин маалымат технологиялары аркылуу алганды оң көрүшөт. Окуучулардын же студенттердин көпчүлүгү кайсы бир чыгарманы тереңден окууга, аны талдоого, баа берүүгө, тилдик каражаттарды маанисине карай ажыратууга дээрлик кызыкпайт десем, туура болор. Тажрыйбабызда көрүнүп тургандай, студенттер өздөрүнө керектүү гана маалыматтарды алып, сабакта берилген тапшырманы үстүртөн аткарып, негизги күтүлүүчү натыйжабыз өз деңгээлинде болбой жатат. Демек, “Манас” эпосун окутууда эмне кылуу зарыл?

Сабактын биринчи этаптарында кыргыз элинин көчмөн калк болуп жашагандыгы, элдик оозеки чыгармачылыктын изилдениши, анын ичинде “Манас” эпосунун иликтениши, жазылып алынышы, манасчылар тууралуу кеп болот. Лекциялык курста эпостун бардык сюжетин айтууга дээрлик жетишүүгө болбойт жана эпостун жалпы мазмунундагы окуялардын топтому семинардык сабакта улантылат. Биз студенттерди “Манас” эпосуна кызыктыруу менен алардын дүйнө таанымын, кеп чеберчилигин өстүрүүгө багытталган иш-аракетибизди сунуштап көрөлү.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана аларды талкуулоо

Сабактын киришүү этабында Манас тууралуу фактыларды келтиребиз, ал үчүн “Sputnik Кыргызстан” сайтынын маалыматына (<https://sputnik.kg/20151112/1020039647.html>) токтолобуз. Бул маалыматтар кызыктуу, кыска жана нуска берилет.